

Fleksja w szesnastowiecznych przekładach *Ewangelii*

Jednym z ciekawszych, ale też trudniejszych zagadnień językoznawstwa historycznego jest opis fleksji, który nie ogranicza się do rejestracji współistniejących form archaicznych, wychodzących z użycia oraz innowacyjnych, a nawet ukazania tych warstw na tle tendencji rozwojowych języka, ale polega na większym niuansowaniu opisu. Elementy trwałe i typowe – podobnie jak innowacyjne oraz przestarzałe – współistnieją w każdej fazie rozwojowej języka, ich opis w aspekcie czasowym przez pryzmat tendencji rozwojowych, z odwołaniem się do kategorii zmiany stanowi sprawdzone narzędzie interpretacyjne, przydatne przede wszystkim do opisu form regularnych. Ponieważ druga połowa XVI stulecia stanowi ważny etap powstawania nowoczesnej normy fleksyjnej polszczyzny literackiej – z jednej strony okres normalizacji części zjawisk zapoczątkowanych w polszczyźnie średniowiecznej (tzw. dobie staropolskiej), z drugiej zaś – początek procesów, których intensyfikacja nastąpi w późniejszych fazach rozwojowych, opis fleksji z konieczności musi odwoływać się do tendencji językowych. To narzędzie interpretacji zostało zastosowane przy charakterystyce zjawisk fleksyjnych w przypisach, w których wymagana jest skrótowość oraz pokazanie ogólniejszej zasady regulującej fleksję, szczególnie przydatne jest w sytuacji, gdy możliwy jest jednoczesny podgląd form starszych i nowszych¹.

W diachronicznym opisie fleksji akcent kładzie się na kategorię zmiany, jednak równie ważny jest brak zmiany, bo uwzględnienie elementów trwałych i typowych pozwala ukazać ciągłość językową, a w kategoriach poddanych przeobrażeniom ewolucyjnym wydobyć jednostkowe formy, które z różnych powodów opierają się zmianom, stanowiąc zbiór reliktyw, elementów przestarzałych i nietypowych. Niestety, aby uzyskać pełny obraz fleksji – uwzględniający zarówno to, co zmienne w języku, jak i to, co w nim stałe, potrzebna jest pełna anotacja morfosyntaktyczna całego materiału językowego.

¹ Obraz fleksji, jaki się wyłania z przekładów, potwierdza ustalenia badaczy, że niektóre zjawiska, jak przykładowo zmiana końcówki D. lp. r.ż. rzeczowników o tematach miękkich *ziemi-e* na *ziem-i* czy zmiana B. lp. r. ż. *twój-ę wol-q* na *twój-q wol-ę*, uaktywnią się w kolejnych stuleciach. Niektóre formy inne niż dziś mają charakter przejściowy lub regionalny lub są nieregularne.

I. Bajerowa charakteryzując tendencje rozwojowe polszczyzny literackiej XVIII stulecia za nadrzędną uważa tendencję do porządkowania systemu, przez co badaczka rozumie: przeprowadzanie wszelkich zmian takich, skutkiem których system staje się mniej skomplikowany, tj. prostszy i bardziej przejrzysty. Tendencja do porządkowania i upraszczania systemu interweniuje przede wszystkim w tych kategoriach, które są: 1. szczególnie skomplikowane, 2. nie mają wyraźnej funkcji, czyli wyraźnie sprecyzowanego miejsca swego i roli w systemie, 3. związane są ze zjawiskami, kategoriami i systemami zupełnie już w XVI w. martwymi i nieaktualnymi. W ten sposób wymieniona tendencja usuwa te ogniwa systemu, które stanowią jego zbędny balast. (Bajerowa 1964: 16).

Za najważniejsze zmiany I. Bajerowa uważa „porządkowanie” deklinacji przez ograniczanie wielofunkcyjności końcówek, likwidowanie samogłosek pochyłonych niewielkiej odrębności i wyrazistości fonetycznej, likwidowanie liczby podwójnej, czasu zaprzeszłego, dopełniacza cząstkowego, upodobnienia analogiczne, ponadto swoiście rozumianą semantyzację fleksji (tj. wyrazistość i przejrzystość morfologiczną, *de facto* dążenie do izomorfizmu²), odrywanie systemu języka literackiego od podłoża gwarowego i unifikację języka ogólnego.

Materiał z dziesięciu *Ewangelii* opublikowanych w drugiej połowie XVI stulecia pozwala stwierdzić, że tendencja do porządkowania systemu fleksyjnego – choć w szczegółach inaczej realizowana niż w XVIII w. – ujawniła się w polszczyźnie renesansowej. Dotyczyła uproszczenia zasad repartycji końcówek staropolskich. Z tego okresu pochodzi również wiele innowacji komplikujących system, które uproszczone zostały dopiero w XVIII stuleciu³. Wiele przykładów analizowanych przez I. Bajerową jako przejawy przemian likwidacyjnych, zwłaszcza tych o genezie ujmowanej przez badaczkę jako fonetyczne, swój początek miało właśnie w XVI stuleciu.

² Zdaniem I. Bajerowej „semantyzacja polega m.in. na poprawianiu formalnej wyrazistości morfemów, ale przede wszystkim na takim uściśleniu zakresów znaczeniowych, aby określone znaczenie przypisane było wyłącznie do jednego określonego morfemu, aby więc dany morfem miał możliwie bogatą treść, możliwie wąski zakres znaczeniowy, jemu tylko właściwy” (Bajerowa 1964: 17).

³ Innowacje usuwane w XVIII w. objęły przede wszystkim wcześniejsze zmiany o charakterze fonetycznym, które zakłócały – zdaniem I. Bajerowej – porządek systemu morfologicznego. Do tego typu zjawisk odnosi ona słowa F. de Saussure’a, że »zjawisko fonetyczne jest czynnikiem wprowadzającym zamieszanie. Wszędzie tam, gdzie stwarza ono alternacji, przyczynia się do rozluźnienia więzi gramatycznych łączących wyrazy ze sobą; liczba form zaciemnia się i komplikuje w miarę, jak nieregularności zrodzone z przemiany fonetycznej uzyskują przewagę nad formami ugrupowanymi według typów ogólnych; innymi słowy: w miarę jak dowolność absolutna zyskuje przewagę nad dowolnością względną.« Wobec opisanej jednolitości likwidowanych innowacji nasuwa się przypuszczenie, że też przyczyna likwidacji ich jest w zasadzie jedna i ta sama. Jest nią tendencja do ocalenia porządku i wyrazistości systemu morfologicznego połączona ze świadomą tendencją do ustabilizowania języka przez usunięcie form poczuwanych jako fakultatywne i sekundarne. Charakterystycznym przy tym zjawiskiem jest fakt, że obie te tendencje o wiele silniej zaznaczają się w języku literackim niż w gwarach” (Bajerowa 1964: 169-170).

Zestawienie dziesięciu paralelnych treściowo tekstów wydawanych w krótkich odstępach czasu uświadamia, że nie wszystkie zjawiska fleksyjne dają się ujmować jako prawidłowości systemowe. Język, rozumiany jako byt abstrakcyjny, materializuje się w dziesięciu translacjach w sposób niejednorodny, co najmniej kilka możliwych, niepowielających się sposobów, jeśli zaś włączymy do tego materiał z glos marginalnych, liczba możliwych konkretyzacji jeszcze się potęguje. Przeglądarka pokazuje potencjał i wariantywność renesansowej polszczyzny. Dlatego w opisie zjawisk fleksyjnych uwzględniono także inne uwarunkowania natury tekstologicznej – gatunkowo-stylistyczne strategie translatorskie, a nawet idiolektalne, czyli indywidualne wybory tłumaczy.

Celem artykułu jest omówienie wybranych zjawisk fleksyjnych z dziesięciu przekładów *Ewangelii*, zarówno regularnych, będących wynikiem działania tendencji językowych, jak i nieregularnych, wyjątkowych o innej motywacji.

Drukowane translacje *Nowego Testamentu* realizowały określone wzorce gatunkowe i stylistyczne, które z jednej strony wyznaczyła spuścizna starożytna, jej średniowieczna transmisja (z tradycją tłumaczeń dosłownych *verbum de verbo fidelissime reddere* i tłumaczeń swobodnych) oraz wzorce renesansowych przekładów humanistycznych, a także wypracowane wówczas modele translacji drukowanych jako ksiązek formacyjnych do użytku duchownych i wiernych⁴. Nie wolno zapominać o podwójnej akomodacji systemu, jaka się dokonywała w przekładach *Biblii* – zawsze w relacji do języka lub języków podstawy translacji i według określonej strategii translatorskiej. Za przekładami kryły się świadomie realizowane koncepcje tłumaczeniowe – różny stosunek do modernizacji językowej przekładanego tekstu, potrzeba pokazania aparatu filologicznego – jako wyrazu wierności wobec oryginału będącego podstawą tłumaczenia lub chęć jego ukrycia. Decyzje te miały wprowadzić motywację ideologiczną i konfesyjną, przekładały się jednak również na kształt językowy tłumaczeń, nie wyłączając

⁴ „Protestancka szkoła przekładów Pisma Świętego przeznaczonych do liturgii zbiorowej i prywatnej postulowała odejście od zasady *verbum de verbo fidelissime reddere*, stawiała na adekwatność sensu, nie zaś dosłowne kopiowanie słów i konstrukcji oryginalnych języków biblijnych. Marcin Luter twierdził, że tłumacz tak samo biegle powinien władać językiem narodowym, jak językami biblijnymi [...]. On również zapoczątkował zwyczaj interpretacji pewnych słów – kluczy czy – jak twierdzą protestanci – oddania ich pierwotnego znaczenia, bez żadnych naddatków semantycznych, wynikłych chociażby z tradycji scholastycznej. »Zanim Luter opanował język grecki, starał się poszukiwać greckiego znaczenia pewnych kluczowych słów, jak *duch*, *moc*, *pokuta*. Mimo iż sprawiało mu to wiele trudności, była to jedyna droga, by przebić się przez tradycję filozofii i prawa, która od wieków związana była z łacińskimi *spiritus*, *virtus* czy *poenitentia* (Oberman 1996: 130).« Stał się tu wzorem dla całej biblistyki protestanckiej, echa tych rozważań wyraźnie pobrzmiewają również w polskich przekładach protestanckich. Wzorowanie się na Lutrze sprowadza się nie tylko do zastępowania wyrazu *pokuta* rzeczownikami *upamiętnianie* lub *pokajanie*, lecz na próbie szukania środków wyrazu, znalezienia w polszczyźnie semantycznych ekwiwalentów dla innych kluczowych terminów” (Winiarska-Górska: 2009: 281-282).

zjawisk fleksyjnych. Renesansowe tłumaczenia *Ewangelii* to teksty dynamiczne – część z nich wręcz programowo nawiązywała do polszczyzny potocznej i odmian regionalnych, inne zaś – w większym zakresie do tradycji, co powoduje dodatkowe wewnętrzne ich zróżnicowanie, jest ono widoczne przy oglądzie równoległym tekstów.

Niezależnie od deklaracji modernizacyjnej w renesansowych tłumaczeniach *Biblii* uwagę zwracają formy archaiczne, lecz nawet wśród nich także można śledzić pewne prawidłowości. W przekładach formy przestarzałe i archaiczne są dłużej podtrzymywane w tekstach siłą tradycji języka biblijnego, z typową dla tej odmiany literackiej tendencją do frazeologizacji i petryfikacji części wyrażen występujących w określonych kontekstach, wersetach, w których skostniały i uległy leksykalizacji i frazeologizacji.

Nie wszystkie jednak opierające się zmianom formy wyrazowe dziś uznajemy za frazeologizmy. Przykładowa końcówka *-och* częściej zachowuje się w formie *dnioch* niż innych rzeczownikach twardo-, a nawet miękko tematowych. Z oglądu równoległego *Ewangelii* wynika także to, że formy innowacyjne nie pojawiały się jednocześnie we wszystkich jednostkach realizujących daną kategorię, zmiany postępowały stopniowo, przez analogię w kolejnych wyrazach. W podobny sposób także dochodziło do ich wycofywania.

Przegląd form fleksyjnych z *Ewangelii* ułatwia obserwację współzależności fleksji od innych poziomów języka. „Ewoluuujący ciągle system fleksyjny zależy od wzajemnego przenikania się różnych pięt języka: fonetycznego, morfologicznego, semantycznego, składniowego i leksykalnego” (Książek-Bryłowa 1996: 16; Honowska 1975). Przykładów takich złożonych zależności w przekładach jest wiele, omówionych zostanie kilka z nich.

Tłumaczem, który niemalże dosłownie wziął sobie do serca zalecenie Reformatora z Wittenbergi, aby „pytać matkę w domu, dzieci na ulicy, mężczyznę na rynku i patrzeć na gębę, jak mówią, i według tego tłumaczyć”⁵, był Stanisław Murzynowski. Przypisywane drukom królewieckim nawiązanie do potoczności polega na większym niż w innych drukach zastosowaniu pisowni fonetycznej, przejawia się potraktowaniem wręcz jako zasady pisowni innowacji fonetycznych w sąsiedztwie spółgłosek półotwartych – *m, n* oraz *j*, co ma przełożenie na zjawiska fleksyjne. Zmiany fonetyczne polegają na silnym pochyleniu (ścieśnieniu) samogłosek w tej pozycji, co dotyczy również tych sytuacji, gdy samogłoski w połączeniu z półotwartą są składnikami końcówek fleksyjnych: *-ym, -im, -am, -om, -ej, -em*. Cechą samogłosek pochyłonych jest ich znaczna „rozciągłość pod względem stopnia wysokości i możliwości różnej realizacji w zależności od sąsiedztwa, przez co stanowiły zbiór wariantów

⁵ Cytat za: (Oberman 1996: 129).

(Ostaszewska 2002: 41). Właśnie ta właściwość pochylonych najpełniej daje o sobie znać w drukach królewieckich, w których warianty brzmieniowe samogłosek ścieśnionych *e* i *o* i *a* są oddawane za pomocą wariantów graficznych, np. *é* pochylone jako *é* lub *y* || *i*, to ostatnie w zależności od sąsiedztwa: po spółgłosce twardej – *y*, po miękkiej – *i*. Samogłoskę *o* pochylone wymawiano jako *ó* lub *u*, przy czym w końcówkach spotyka się ten ostatni zapis, *ă* w drukach z Królewca oddawano z dużą konsekwencją za pomocą *ă*⁶. W końcówkach fleksyjnych fonetyczna tendencja do utrzymania pochylonej przed półotwartą skutkowałą w zależności od barwy samogłoski wyjściowej bądź to podwyższeniem (ścieśnieniem) artykulacji samogłoski w końcówce pierwotnej, bądź jej obniżaniem, inaczej rozszerzaniem wymowy. Przykładem pierwszego zjawiska są przykładowe podwyższenia: *o* do *ó* || *u* w formach typu *uczniūm* czy *-ej* do *-ěj* lub *-yj* w D., C. i Msc. lp. r.ż. części rzeczowników miękkotematowych, przymiotników i zaimków oraz imiesłowów (*Maryjėj, strażyj, z Uryjászowyj, mojėj, dobryj* itp.). Obniżenie artykulacyjne natomiast ilustruje przejście *i/y* do *e/é*, np. *tymi* (N. lm.) wymawiane przed półotwartą nosową *m* jako *temi* czy C. lm. *jim* artykułowane jako *jem* (często oddawane graficznie jako *jēm*). W wyniku modyfikacji fonetycznej pojawiły się zatem w tym druku końcówki dodatkowe, przejściowe, jak *-um* (wobec *-om*), *-yj* (wobec *-ej*) czy *-emi* (wobec *-imi/-ymi*) oraz *-em* (wobec *-im/-ym*)⁷.

Układ końcówek równoległych komplikuje się, gdyż w zapiskach odręcznych Sandeckiego Maleckiego pojawia się jeszcze jedna końcówka, mianowicie *-e*, która występowała zarówno w D. lp. r. ż. (rzeczownikach o tematach miękkich)⁸ ale również

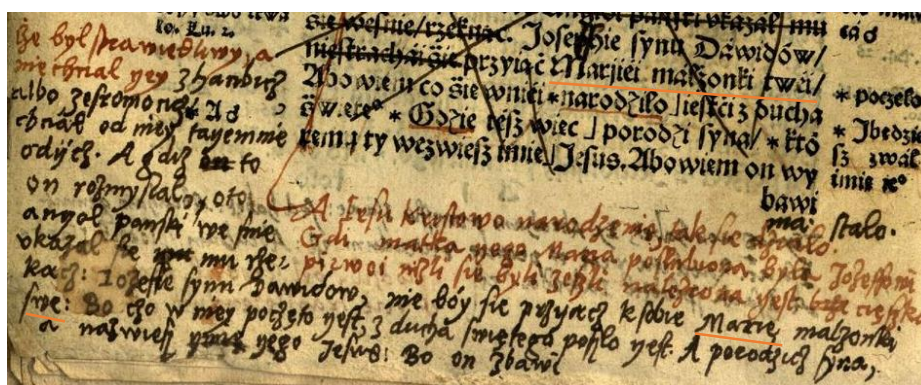
⁶ W drukach realizujących normę krakowską jako *a*.

⁷ Końcówki te można by uznać za regularne kontynuanty fonetyczne końcówek wcześniejszych, jednak ze względów formalnych i względ na użytkowników *Przeglądarki* niebędących historykami języka zostały uznane za końcówki innowacyjne, przejściowe. Tendencja do zachowania ścieśnień samogłosek przed półotwartymi została zahamowana w języku literackim, współcześnie odmianę tę spotykamy jedynie w gwarach.

⁸ Jak wspomniano, końcówką genetyczną w D. lp. r.ż. rzeczowników miękkotematowych było *-e*, w części z nich (tj. tych o samogłosce *a* długie w M. lp., od XVI w. *ă* pochylone) w D. lp. pojawiała się wtórna końcówka *-ej*, tożsama z C. i Msc. deklinacji zaimków i przymiotników. Już w średniowieczu występowała ona wtórnie także z D. lp. odmiany przymiotnikowo-zaimkowej. Jan Sandecki-Malecki unika *-ej* w odmianie rzeczowników, co więcej *-e* pojawia się u niego w odmianie przymiotnikowo-zaimkowej w D., C. i Msc. lp. r.ż. zamiast *-ej*. W historii języka pierwotna dystrybucja (D. lp. *-e*, C., Msc. *-ej*) jest poświadczona jedynie w *Kazaniach świętokrzyskich* – najstarszym tekście ciągłym – już w średniowiecznej polszczyźnie ujednolicono formy z końcówką *-ej*, ale w *Kazaniach gnieźnieńskich* spotyka się inny typ, czyli jednolite zapisy z końcówką *-e* we wszystkich przypadkach. Taką właśnie formą posługiwał się również Jan Sandecki-Malecki w katechizmie z 1546 r. i w glosach do przekładu z 1551 r. Kwestia ta była także przedmiotem sporu między nim a Janem Seklucjanem przy okazji wydania katechizmów. Końcówka *-e* raziała Seklucjana, Malecki zaś jej bronił, powołując się na gramatykę czeską Benedykta Optata oraz na drukowane *Historie Rzymskie*. Po obecności *-e* w tych przypadkach fleksyjnych można wręcz rozpoznać krakowskie redakcje Sandeckiego, zwłaszcza *Żywot Pana Jezusa Krysta* B. Opeca z 1522 r. Stanisław Rospond nie wyklucza także motywacji gwarowej końcówki *-e* u Sandeckiego-Maleckiego, do dziś spotyka się ją w gwarze małopolskiej niedaleko Sącza, skąd pochodził redaktor druków (Rospond 1949: 151-153).

proponował ją zamiast *-ej* w Msc., C. i D. lp. zaimków i przymiotników. Pochodzenie tej końcówki tłumaczy się regionalnym, południowopolskim zasięgiem, wspartym wzorcem czeskim. W druku królewieckim z 1551 r. końcówkę *-e* w odmianie przymiotnikowo-zaimkowej usiłował nobilitować Jan Sandecki-Malecki. Przykład takiej zmiany widać w propozycji korekty wersetu Mt 1,20: *Josephie synu Dáwidów, nie stracháj się przyjáć Maryjéj małżonki twéj*, przedstawionej na poniższej ilustracji, w której poprawił zarówno innowacyjną formę D. lp. r.ż. rzeczownika *Myryjéj* na *Maryje*, jak i regularną zaimka dzierżawczego *twéj* – na *swe*⁹, przy okazji zmieniając zaimek *twój*, kalkę łacińską, na naturalny w języku polskim w tym kontekście – *swój*.

Ilustracja 1.

Propozycja zmiany została zapisana u dołu strony czarnym atramentem (podkreślenie IWG):

{A gdyż [[on]] to on rozmyślał, oto anjoł pański we śnie ukazał sie [[mu]] mu rękając: Iosefie synu Dawidow, nie bój sie przyjáć k sobie **Marie** małżonki **swe**: Bo co w niej poczęto jest, z ducha świętego poszło jest.}¹⁰

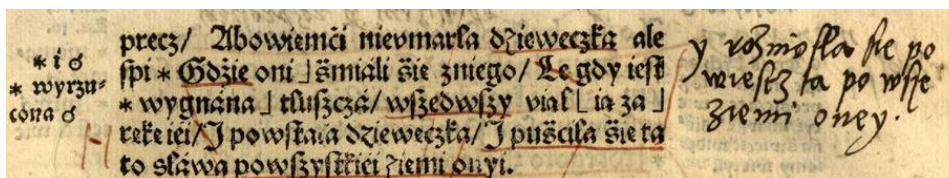
Różne zapisy końcówki Msc. lp. r.ż. odmiany przymiotnikowo-zaimkowej z wtórną w tej kategorii samogłoską *é* pochylone przed *j*, raz oddaną w druku za pomocą *-éj* (*éi*), na końcu

⁹ W tym przypadku zamiana byłaby w pełni uzasadniona, gdyż *-e* jest końcówką regularną, warianty *-ej* /-yj – wtórne. W literaturze przedmiotu końcówkę *-ej* w D., C., Msc. rzeczowników miękкотematowych r.ż. uważa się za wyrównanie odmiany rzeczowników do deklinacji przymiotników, ale nie wyklucza się także fonetycznego podłoża zmiany. Różnica w interpretacji form, w których taka zamiana zaszła, zaznaczyła się także wśród wykonawców projektu (por. opis fleksyjny form *puszczej* autorstwa A. Kępińskiej w przekładzie 1561, 1563, w którym końcówkę *-ej* charakteryzuje się jako analogiczną do odmiany przymiotnika). Opis wskazujący na podłoże fonetyczne zmian w omawianych przypadkach nie wyklucza analogii, ale uznaje ją za skutek, którego źródło zmian upatruje się w czynnikach pozamorfologicznych. Układy końcówek w druku z 1551 roku, a zwłaszcza propozycje zmian Sandeckiego-Maleckiego pokazują, że wyrównania zachodziły w obie strony, tzn. nie tylko rzeczowniki przyjmowały końcówkę *-ej* || -yj, ale też przymiotniki miały w D., C. Msc. *-e* || *-ej*. Dystrybucja ich mogła mieć uwarunkowania wyłącznie syntagmatyczne i wynikać z miejsca danej formy w zdaniu, na co mogą wskazywać omawiane przykłady.

¹⁰ To samo zdanie w transliteracji ma następujący zapis:
{A gdiz [[on]] to on rozmyślał, oto anjoł pański we śnie vkazał sie [[mu]] mu rękając: Iosefie synu Dawidow, nie bój sie przyjáć k sobie **Marie** małżonki **swe**: Bo czo w niey poczęto yest, z ducha świętego poszło yest.}.

zdania zaś jako – -yj, znajdujemy również w zapisie Mt 9,26 w wyrażeniu *po wszystkiej ziemi onyj*, zapis rzedstawia poniższa ilustracja:

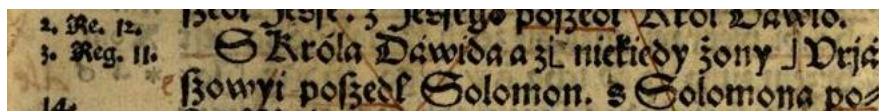
Ilustracja 2.

Jan Sandecki-Malecki – jak widać na ilustracji – podkreślił to zdanie i zaproponował również zróżnicowane końcówki tego przypadku: w środku zdania -e, na końcu natomiast: -ej: {*i rozniosła sie powieść ta po wsze ziemi oney.*}¹¹. Prawdopodobnie o takiej dystrybucji decydował pozycje danej formy w zdaniu, często bowiem wariantywność końcówek lub zrostów wykorzystywano do różnicowania stylistycznego, formy nacechowane – dłuższe pojawiały się w pozycjach nacechowanych, tj. na początku lub na końcu zdania, formy zaś krótsze – w środku wypowiedzenia.

O ile J. Sandecki-Malecki tolerował końcówkę -yj w rzeczownikach, w wielu bowiem miejscach druku po prostu jej nie poprawiał, o tyle był jej zdecydowanym przeciwnikiem w przymiotnikach i zaimkach. Wielokrotnie dawał temu wyraz, choćby już w kapitulum pierwszym, sugerując poprawkę pisowni *żony Uryjászowyj* na *Uryjászowej żony*, czyli zamiast -yj – -ej, co widać na poniższej ilustracji.

Ilustracja 3.

Oceniając z perspektywy współczesnej układ omawianych końcówek w dziesięciu przekładach, z uwzględnieniem samogłosek jasnych i pochylonych, można mówić o chaosie fleksyjnym. Źródłem zamieszania jest z jednej strony zbliżenie się D., C., Msc. lp. deklinacji przymiotnikowej i części rzeczowników żeńskich miękkotematowych (tj. mających *â* w Mlp.), np. *niekórzy z rzészyj* oraz brak takiego zbliżenia w rzeczownikach żeńskich miękkotematowych (z *a* jasnym w Mlp.), np. *bądź dobryj nadzieje, ze wszelkié(go) miasteczka ziemie Galilejskiéj i żydowskiej*. W tej drugiej grupie brak także synkretyzmu D., C. i Msc. lp., gdyż formy typu nadzieja, ziemia w C. i Msc. zachowują genetyczną końcówkę -i, np. *w ziemi Żydowskiéj*, w analogicznych zaś rzeczownikach miękkotematowych o zakończeniu M lp. na *â* spotyka się też -yj (-ij) || (-y, -i), np. *na puszczyj* (1551, Mt 3,1,3) || *puszczy* (1551, Mt 24,26),

¹¹ W transliteracji zapis ten ma następującą postać: {*y rozniosła sie powieszcz ta po wsse ziemi oney.*}.

rzeczyj (4x i jest to jedyna postać tego wyrazu w druku z 1551 r.). Mimo że repartycja końcówek w omawianych kategoriach jest niejednolita – co pozostaje w związku z ówczesnymi zmianami fonetycznymi – to w obrębie każdego druku zasady ich użycia są względnie znormatywizowane i na ogół przestrzegana, odstępstwa zaś – łatwe do wytłumaczenia. Różnice w dystrybucji końcówek w przykładowym rzeczowniku *puszcza* między poszczególnymi drukami przedstawia poniższa tabela:

Tabela 1.

Przekład	Msc. lp. puszczy	Msc. lp. puszczej	Msc. lp. puszczyj	Łącznie
1553	7 (w tym w 3x w wyrażeniu <i>głos wołającego na puszczy</i> , które w całym tekście wystąpiło 4 x)	0	6	13
1556	18	0 (1x D. lp.)	0	18
1561	12	7	0	19
1563	14	0 (1x D. lp.)	0	14
1572 (przeważa nazwa <i>pustynia</i>)	3	0	0	3
1577	17	0 (2x D. lp.)	0	17
1593	20	0	0	20
1599 (przeważa nazwa <i>pustynia</i>)	7	0	0	7

Pełna anotacja materiału językowego pozwoli na wnikliwszą analizę wszystkich form rzeczowników i form odmiany przymiotnikowo-zaimkowej, a także wyrażen, które stały się podstawą biblizmów. Uwagę zwraca brak w druku królewieckim fakt, że zgodna z normą rozwojową polszczyzny postać *puszczy* najczęściej wystąpiła w spetryfikowanym wyrażeniu *głos wołającego na puszczy*. Co ciekawe, w druku brak formy *puszczej*, a jedynie postać z silniejszym zwężeniem, graficznie oddawanym za pomocą *-yj*. Podkreślić trzeba, że tylko w drukach z Królewca końcówka *-yj* w rzeczownikach miękkotematowych zdecydowanie przeważa na *-e* i *-ej*, przy czym tę ostatnią, jeśli w ogóle się spotyka, to sporadycznie. Często

natomiast spotykamy zapisy *-ěj*, niemalże bezwyjątkowo w wyrazie w D., i Msc. *Galilejěj*, co potwierdza tezę o staranności reguły stosowanej w tym druku.

Przytoczone przykłady wskazują, że za sprawą procesów fonetycznych zwiększyła się dziedziczona już z prasłowiańszczyzny wariantywność wykładników morfologicznych poszczególnych kategorii fleksyjnych. Za fonetyczną, nie zaś morfologiczną motywacją wymiany przemawiają także zapisy Sandeckiego-Maleckiego, który częściej, choć niekonsekwentnie, przeciwstawiał się końcówce *-yj*, nie tylko w rzeczownikach, ale także w przymiotnikach i zaimkach zastępując ją *-e*. Wariant z samogłoską *y* uznawał zapewne za potoczny i subnormatywny.

Jak wspomniano, zmiany związane z wymową samogłosek pochyłonych objęły też końcówki C. i N. lm. wszystkich rodzajów odmiany przymiotnikowo-zaimkowej, w których samogłoska *-i/-y* ze staropolskiej końcówki C. lm. *jim* oraz N. lm. *-imi/-ymi* obniżała swą wymowę do *é* || *e*. Zakres występowania przykładowych form obocznych w N. lm. jest niejednorodny, zjawisko ilustruje przykład zaimka *swój*, w formie krótszej i dłuższej.

Tabela 2.

Przekład	swemi (swęmi) N. lm.	swymi N. lm.	swoimi N. lm.	Swojemi (swojęmi) N. lm.	Łącznie N. lm.	Łącznie N. lm. <i>-imi/-ymi</i>	Łącznie N. lm. <i>-emi</i>
1553	2	0	3	14	19	3	16
1556	2	5	12	0	19	17	2
1561	1	13	7	1	22	20	2
1563	17	2	3	4	26	5	21
1572	16	1	7	1	25	8	17
1593	15	1	6	0	22	7	15
1599	2	5	6	0	13	11	2

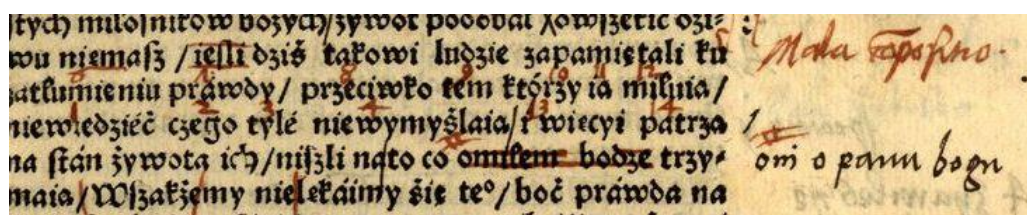
W *Ewangeliach* drukowanych w Prusach, ale także w druku brzeskim i w pierwszym wydaniu *Nowego Testamentu* Jakuba Wujka w N. lm. zaimka *swój* zdecydowanie przeważa innowacyjna końcówka z rozszerzeniem *-emi* (odpowiednio 16 i 15x), staropolską końcówkę *-ymi* || *-imi* przywrócono w przekładzie z 1599 r. Co ciekawe, dominuje ona także w drukach Scharffenbergera z 1556 i 1561 r. Końcówkę *-emi* zaś spotykamy w drukach, które programowo

nawiązują do renesansowej polszczyzny, a więc: druków z Królewca, *Biblii brzeskiej* czy druków ariańskich¹².

Proces rozszerzania form w XVII w. w drukach północnokresowych (na tle porównawczym obejmującym inne obszary Polski) podsumowała A. Pihan-Kijasowa (Pihan-Kijasowa 1999: 113-118).

Z pozorną wiarygodnością mamy natomiast do czynienia w wypadku końcówki Msc. i W. lp. r.m. W drugiej połowie tego stulecia miękko tematowa końcówka *-u* w Msc. i W. lp. r.m. rozszerzyła swój zakres także na rzeczowniki o tematach zakończonych na *k*, *g*, *ch*, typu *bodze* – *bogu*. Kończówka pierwotna jest tylko szczątkowo poświadczona w zgromadzonych przekładach *Ewangelii*. Forma Msc. lp. *bogu* || *bodze* (*panu* || *panie*) ma jednak ogólnie niewielką frekwencję w przekładach *Ewangelii*. Zazwyczaj spotykamy ją w dwóch miejscach, mianowicie: Łk 1, 47 oraz Jn 3,21, niekiedy też w Łk 12,21. Jako jedyna w tym rzeczowniku końcówka genetyczna *-e* została udokumentowana w krakowskim druku z 1556 roku, w którym postać *bodze* ma najwięcej, bo aż pięć, poświadczeń. W innych przekładach pojawia się jako oboczna, tak się dzieje w druku z 1561 roku, jednostkową dokumentację ma w przekładach Budnego (w głosie *panie*), postać *bodze* w ogóle nie wystąpiła w przekładach brzeskim, Czechowica i Wujka. Jan Sandecki-Malecki – jak się wydaje – opowiedział się za nowszą końcówką, co ciekawe wprowadził ją także błędnie do rzeczowników twar dotematowych: *o rodu* (k. 1r), *wschodu* (str. 3–4). O tym, że zdecydowanie wolał formę *o bogu* zamiast *o bodze*, świadczy pokazana na ilustracji 4. Korekta, w której na k. 51r przekreślił fragment *co o miem bodze* (*trzymają*), proponując zamianę na: *owi o panu bogu*.

Ilustracja 4.

Podane poniżej przykłady, w których występują wyrazy *pan* i *bóg*, pokazują tendencję polszczyzny połowy XVI wieku do wycofania genetycznej końcówki *-e* w Msc. lp.:

1553: Łk 1,47: a duch mój uweselił się *z pana*¹ zbawiciela mojego. Głosa: *w **panie** rć.]

1553: Jn 3,21: A kto czyni *prawdę, idzieć na światłość, aby były objawioné ucz/y/nki¹ jego iże w **bogu** są uczynioné.

¹² Polszczyzna XVI wieku nie doczekała się jeszcze syntetycznego opracowania monograficznego, dysponujemy jednak obszernymi badaniami dotyczącymi XVII stulecia.

1556: Mt 27,43 Ma nadzieję w **bodze**. Niechaj go teraz wybawi, jeśli chce Abowiem mówił.
Iż syn boży jestem.¹³

1556: Łk 1,47: I uradował się duch moj w **bodze** zbawicielu moim

1556: Jn 3,21: Ale kto czyni prawdę przychodzi ná światłość, aby były objawione uczynki jego, iż w **bodze** uczynione.

1556: Łk 12, 21: Tákci jest ktory skárbi, á nie jest w **Bodze** bogáty.¹⁴

1556: Jn 1, argument: Dla czegoż¹¹ od grekow był názwan Theologos To jest ten ktory sie gada ábo rozmawia o **bodze**.¹⁵

1561¹⁶: Mt 27,43: Dufał¹¹ w **Bogu**: niechże go teraz wyswobodzi jeśli chce: bo więc mówił, żem ja jest synem Bożym.*

1561: Łk 1,47: I rozradował¹ się duch moj w **Bodze** zbawicielu moim

1563: Mt 27,43: ^K [♀]Dufa w **Bogu**, niech go teraz wybawi jeśli się w nim kocha, boć powiedział, Jestem synem Bożym. (z glosą: K: Ciężka to jest pokusá którą chcą go przywieść w rozpacz i odjąć mu dufanie, ktore miał w **Bogu**)

1563 Łk 1,47: A ráduje się duch moj w **Bogu** zbawicielu moim

1563: Łk 12, 21: Tákci jest ten ktory sobie skárbi, á nie jest w **Bogu** bogátym.

1572: Łk 1,47: I rozradował się duch moj w **Bodze** zbawicielu moim

1572: Jn 3,21: Zás czyniący prawdę przychodzi k światłu, aby się objawiły jego sprawy, iż w **Bogu** są podziáláne.

1593, 1599: Mt 27, 43: Dufał w **Bogu**: niech go teraz wybawi jeśli chce: Bo powiedział, że, Jestem synem Bożym.

1593, 1599: Łk 1,47: A rozradował się duch moj w **Bogu** zbawicielu moim.

1593, 1599: Jn 3,21: Lecz kto czyni prawdę, przychodzi do światłości, aby się okazały sprawy jego, iż w **Bogu** są uczynioné.

Genetyczna końcówka *-e* najdłużej utrwała się w cytatach i spetryfikowanych formułach *radować się w Bodze*, które są typowe dla języka religijnego. W sumie forma *bodze* ma 6 poświadczeń (jeden raz końcówka *-e* wystąpiła w wyrazie *panie*), z czego pięć tylko w jednym przekładzie z 1556 roku, forma zaś nowsza – *bogu* wystąpiła 10 razy. Poza relikdami w Msc. lp. dominują już formy współczesne.

¹³ W innych przekładach w tym miejscu: *ufalci w boga* (1551, 1553); 1572: *Ufał ná Bogá*

¹⁴ W innych przekładach w tym miejscu *á nie jest ku Bogu bogátym* (1561, 1593, 1599), *a ^{*}ku¹ bogu, nie jest bogáty* (z glosą: *niewiele boga*) (1553); *a do Bogá nie bogáty* (1572),

¹⁵ Ten sam argument powtórzony w przekładzie Leopolicy.

¹⁶ W przekładach z 1561, 1563 w Jn 3,21: *wedle Boga* wystąpił inny przypadek fleksyjny.

Znaczną natomiast wariantywność wykazuje Msc. lm. r.m. i r.n. Oprócz tej, modyfikowanej fonetycznie, w drukach językowo osadzonych w normie małopolskiej spotykamy również końcówki powszechnie opisywane w literaturze naukowej jako regionalne, takie jak przykładowa końcówka *-och* w Msc. lm. r.m. (*krajoch* || *krajach*, ta ostatnia w przekładzie 1551-1553)¹⁷. Norma małopolska w tym wypadku dotyczy także przekładu brzeskiego z 1563 roku, gdyż zarówno tłumacze, jak i drukarze z oficyny brzeskiej wywodzili się ze środowiska małopolskiego. Co do genezy końcówki *-och*, brak zgody, zazwyczaj jest ona objaśniana jako wyrównanie w licznej grupie rzeczowników tzw. twar-dotematowych form M., D., C. lm *-owie*, *-ow*, *-om* do miękkotematowych z końcówkami *‘-ewie*, *‘-ew*, *‘-ech*. Inni badacze twierdzą, że *-och* w Msc. lm. pojawiło się, podobnie jak w lp., w celu uniknięcia oboczności tematycznych spółgłosek twardych i miękkich (np. *prorocech*, *grzeszech* itp.), ponieważ końcówka *-och* najwcześniej pojawiła się w rzeczownikach o tematach na *k*, *g*, *ch*, w nich także najdłużej się zachowała. W tekstach staro-cerkiewno-słowiańskich miała ona poświadczenia w części rzeczowników męskich *-u*-tematowych, dlatego też niektórzy upatrują tu regionalnej oboczności o przedpolskiej genezie.

Zasięg końcówki *-och* początkowo był ograniczony do Małopolski, skąd w XVI wieku wkroczyła do tekstów drukowanych i rywalizowała z szerzącą się również w Msc. lm. końcówką *-ach* (Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1981: 285).

Warto zwrócić uwagę na sposób graficznego oznaczania tej końcówki w analizowanych drukach, gdyż po pojawieniu się w niej wykształconego na początku XVI wieku zbliżonej artykulacyjnie do *o* samogłoski *ǫ* pochylone, końcówka Msc. z *-ǫch*, tj. z *ǫ* pochylonym miała ponadregionalny charakter. W drukach z Królewca oznaczano ją z dużą regularnością jako *-ǫch*, przy braku zapisu *-och*, w innych natomiast drukach realizujących tzw. normę małopolską spotykamy zapisy oboczne: *-och* oraz *-ach*, a więc z *ǫ* pochylonym, oddawanym graficznie za pomocą *a*, ponadto także wariant z *a* jasnym, zapisywanym jako *-ǫch*. Kończówka oboczna *ǫch* || *ach* występowała we wszystkich trzech rodzajach, co świadczy o daleko posuniętej demorfologizacji tej kategorii w tym przypadku fleksyjnym. Kończówki genetyczne występują w określonych wyrażeniach, mających – jak np. w *niebiesiech* – liczne poświadczenia w tłumaczeniach *Pisma Świętego*.

¹⁷ Część badaczy także przypisuje jej podłoże fonetyczne, dotyczące artykulacji *a* pochylonego. Dlatego jeśli za wariant pisowniany tej końcówki uznamy królewieckie zapisy *-ǫch*, to jej zasięg trzeba uznać za ponadregionalny.

W królewieckim druku z 1553 r. końcówki *-och* nie znajdujemy, z dużą regularnością natomiast występują tu formy: *dnia**ch***, *Gálilejczyka**ch***, *kraja**ch***, *mieśc**ach***, *miast**ach***, *grzech**ach***, *rynk**ach***, *pism**ach***, *dom**ach***, *stolc**ach***, *podobieństw**ach***. W druku tym jeden raz została poświadczona forma innowacyjna – *niebiosach*: Mk 13,25: *gwiazdy z nieba będą wypadały, i mocy które są w niebios**ach***, *poruszone będą*.

Genetyczna końcówka Msc. lm. r.m. i n. *-ech* || *-éch* ma ok. 20 poświadczeń, w tym 15 w wyrażeniu *niebiesi**ech*** || *niebiesie**ch***, dwa razy w wyrażeniu *w lecie**ch*** (*rósł w mądrości i w lecie**ch***, *podeszła w lecie**ch***), jeden raz w formach *psalmie**ch***, *żołdzie**ch***, *grobi**ech*** || *grob**ach*** (2x).

W krakowskich drukach Scharffenbergera z 1556 i 1561 r. końcówka *-och* wystąpiła odpowiednio 11 i 5 razy. W druku z roku 1556 aż sześć razy spotykamy formę *dnio**ch***, trzy razy w argumentach *męczenniko**ch***, po jednym poświadczeniu mają: *dach**och*** i *krolo**ch***. W Biblii Leopolity zaś: *bojo**ch***, *dnio**ch*** (2x), *wiatro**ch***, *winogrodniko**ch*** (Łk 20) || *winogrodnika**ch*** (z á jasnym Mt 21).

Genetyczna końcówka *-ech* w przekładzie z 1556 r. pojawiła się 36 razy, w przekładzie z roku 1561 w Msc. lm. r.m. ma aż 52 poświadczenia. W obu drukach formy częściowo się powtarzają: *apostole**ch*** (2x: 1556, 1561 – brak), *grobie**ch*** (4x w obu drukach), *domie**ch*** (1x: 1556, 3x: 1561), *proroce**ch*** (2x: 1556, 3x: 1561), *ludzie**ch*** (1556 – brak, 3x: 1561), *sejmi**ech*** (1556 – brak, 2x: 1561). Po jednym razie w obu drukach występują: *chlebie**ch***, *funcie**ch***, *godzie**ch***, *psalmie**ch***, *żołdzie**ch***. Ponadto w druku Leopolity (1561) znajdujemy: *uści**ech***, *pości**ech***, *synie**ch***, *synodzie**ch***, *ubierz**ech***, *dworzec*, *trzosie**ch***.

W rzeczownikach r.n. zakończenie *-ech* wystąpiło 24 razy, z czego w druku z 1561 r. aż 15 razy w formie *niebiesie**ch*** (8x: 1556), cztery razy *w lecie**ch*** (1x: 1556), dwukrotnie w *mieści**ech*** (1556 – brak poświadczeń), po jednym razie w – *piśmi**ech*** i *przysłowie**ch*** (1556 – brak poświadczeń), w druku z 1556 jeden raz spotkać można postać – *słowie**ch***. W obu drukach Scharffenbergera nie wystąpiła nowsza postać Msc.: *niebiosach*

W Biblii brzeskiej Msc. lm. r.m. i n. z zakończeniem *-ech* wystąpił 30 razy, natomiast końcówka *-och* ma 19 poświadczeń. Podobnie jak w pozostałych translacjach genetyczny miejscownik ma najwięcej poświadczeń w tradycyjnych wyrażeniach *w/na niebiesie**ch***, *w lecie**ch***. W tym druku Msc. *niebiosach* spotykamy dwukrotnie, mianowicie: Łk 6,23: *Weselcie**ch** się dnia onego i radość okazujcie, boć oto nagrodą wászą jest obfita w niebios**ach***, *taki też i Prorokom czynili ojcowie ich*, Łk 11,2: *Tedy im rzekł: Gdy się modlicie, mow'cie: Ojczy nasz*

ktoryś jest w niebiosach, święć się imię twoje, Przydź królestwo twoje, Bądź wola twa jako w niebie tak i na ziemi.

Do utrwalonych przez tradycję form zaliczyć trzeba nacechowane podniosłe nazwy ksiąg w *prorocech*, w *piśmiejch*, w *Psalmiejch*. Ponadto pierwotne formy miejscownika poświadczane zostały w wyrazach: *czasiejch* (3x), *chlebiejch* (1x), *domiejch* (1x), *grobiejch* (4x), *miejściejch* || *mieściejch* (łącznie 2x), *obłociejch* (1x), *powroziejch* (1x), *uściejch* (2x).

Końcówkę *-och* w *Biblii brzeskiej* spotykamy w wyrazach: *dnioch* (8x), *grzechoch* (3x), *rynkoch* (3x), jeden raz w wyrazach: *domoch*, *Galilejczykoch*, *pałacoch*, *serczech*, *zwolennikoch*, a więc w tych formach, w których w drukach królewieckich wystąpiła końcówka *-ách*. Co ciekawe, jeden raz została ona udokumentowana w rzeczowniku r.n.

W nieświeskim przekładzie *Biblii Sz. Budnego* końcówka *-och* ma 16 poświadczeń, z czego aż 13 w rzeczowniku *dniach*, po jednym razie wystąpiły: *wężoch*, *niedźwiadkoch*¹⁸ oraz *uczniach*. Rzeczownik *dniach* pojawił się trzykrotnie w tym druku. Jeśli zaś chodzi o końcówkę *-ech*, to ogółem ma 38 poświadczeń – podobnie jak w pozostałych przekładach – 19 razy pojawia się Msc. *niebiesiejch*¹⁹, a ponadto: *grobiejch* (4x), *piśmiejch* (3x), *prorocech* (3x), *psalmiejch* (1x), *mieściejch* (2x), *chlebiejch* (2x), *łoniech* (1x), *kurzejch* (1x), *obłociejch* (1x), *żołdziejch* (1x).

W przekładzie M. Czechowica z roku 1577 liczba form z końcówką *-och* maleje, pojawia się tam 7 zapisów *dnioch*, przy pięciu poświadczeniach formy *dniách* (z *a* jasnym). Ponadto dwukrotnie znajdujemy formę *rynkoch*, jeden raz zapisano *dáchoch* oraz *grzechoch* (*grzechách* także 1x). Forma *niebiesiejch* ma pięć poświadczeń, co ciekawe, dwukrotnie w eksponowanych wersetach Mt 6,9 i Łk 11,2 Czechowic wprowadził nowszą postać Msc. Im. *niebiosách* (z *a* jasnym):

Mt 6,9: Wy tedy tak się modlcie: a Ojcie nasz któryś na niebiosách, niech się święci imię twoje;

Mt 11,2: I rzekł im, Gdy się modlicie, mowcie: Ojcie nasz, któryś na niebiosách, niech się święci imię twoje, niech przyjdzie królestwo twoje: niech będzie wola twoja, jako w niebie, tak i na ziemi.

Poza jednostkowym przykładem z druku królewieckiego (1553) oraz dwukrotnymi poświadczeniami z przekładów z 1563 i 1577 r. forma Msc. *niebiosách* nie występuje, nie ma jej więc także w przekładach J. Wujka.

W drukach Jezuitów nie spotykamy końcówki *-och*, rzeczownik dzień przyjmuje zawsze postać *dniách* (10x 1593 i 13x 1599), tłumacz chętnie natomiast w określonych wersetach

¹⁸ Wystąpiły obok siebie w tym samym wersecie Łk 10,19.

¹⁹ Forma Msc. lp. w *niebie* jest rzadka, często występuje w zestawieniu *na ziemi i w niebie*. W tym druku brak również nowszej postaci miejscownika, tj. *niebiosach*.

posługuje się formami z końcówką *-ech*, co w wypadku tego druku można uznać za przejaw pewnej archaizacji. Zauważyć można jednak ciągłość tej tradycji, ponieważ formy miejscownika na *-ech* powtarzają się niemalże we wszystkich tłumaczeniach w określonych konkretnych wersetach, co ilustrują przykładowe wersety zaczerpnięte z przekładów Jakuba Wujka.

Mt 11,8²⁰: 1599: Ale coście wyszli widzieć? człowieka w miękkie száty obleczonego? Oto którzy w miękkie száty sie oblócą w domi**ech** królewskich są.

1556: Ale coście wyszli widzieć? Człowieką odzienim miękkim odziánego? Oto którzy w odzieniu miękkim chodzą w domi**ech** krolewskich są.

1561: Ale i coście wyszli widzieć? (czyli) człowieka w kosztowny á miękki ubior ubránego? Aż nie wiecie, że ci co sie w takie miękkie odzienie ubierają, w domi**ech** krolewskich bywają.

1563: Ale coście byli wyszli widzieć? Izali człowieka w rozkoszne száty obleczonego? Oto którzy rozkoszne száty noszą, w domi**ech** Krolewskich są.

1572: Ale co wyszliście widzieć? Człowiekáli w miękkie száty ubránego? Oto którzy miękkie száty noszą, a domi**ech** krolewskich są.

1577: Ale coście wyszli widzieć? człowiekáli w miękkie száty obleczonego? oto którzy miękkie száty noszą, w domi**ech** krolewskich są.

Formę Msc. Im. *uściech*, która w druku z 1599 r. w Mt 18,16 ma postać: *Ale jeśli cię nie usłucha, weźmi z sobą jeszcze jednego ábo dwu, áby w uści**ech** dwu ábo trzech świadków stánęło wszelkie słowo*, spotykamy również w drukach z roku 1556, 1563, 1570, 1572, 1577 i 1593. Jedynie Murzynowski i Leopolda werset ten przetłumaczyli inaczej²¹.

Na szczególną uwagę zasługują archaiczne formy miejscownika utrzymane przez większość tłumaczy w wyrazach *Prorocech*, *Psálmiech*, *Piśmiech*, niekiedy też *zakoniech*, które to wyrazy są świadectwem starszej tradycji nazywania ksiąg biblijnych, np.:

Mt 21, 42; 1599: Rzekł im Jesus: Nie czytaliście nigdy w piśmi**ech**: Kámién który odrzucili budujący, ten zstał głową węglá. Od Páná sie to zstało: i dziwno jest w oczách naszych?

Lk 24, 44: I rzekł do nich: Té są słowá którem mówił do was będąc jeszcze z wámi: iż sie musiało wypełnić wszystko co nápisano jest w zakonie Mojżeszowym, i w Proroc**ech**, i w Psálmie**ch** o mnie.

Jedynie Murzynowski częściowo modernizuje tytuły, np.:

²⁰ Jedynie w drukach z Królewca werset ten ma inne tłumaczenie: *Ale coście [wždy] byli wyszli widzieć? Człowieka li w *miękkie] szaty obleczonego? Otoć którzy *się w miękkim odzieniu] noszą *na pałacach krolewskich] są.* (w druku zapis: *pałacach*}).

²¹ 1553: *Jeśli zaś nie usłucha, weźmi z sobą jeszcze jednego abo dwu, aby na powieści dwu świadków abo trzech *stanęła wszelká rzecz];* 1561: *Ale gdzie by cię więc nie usłuchał: przyjmi k sobie jednego albo dwu áby ná powieści dwu álbo trzech świadkow, stánęło każde słowo.*

Łk 24,44; 1553: im powiedział, Tyć są mowy, ktorem jeszcze będąc z wami mówił ku wám [gdym powiedział] iż się muszą wszystkie rzeczy wypełnić które o mnie są napisané, w zakonie Moseszowem, i w prorokách i psalmiech

Genetyczna końcówka Msc. lm. r.m. i n. *-ech* ma charakter regresywny, jej zakres jest ograniczony do kilku rzeczowników: *grobiech*, *po domiech*, *na dworzec*, wyjątkowo: *mieściech*, ale zdarza się także w innych wyrazach *żoldziech*. Modernizacji poddano natomiast formę Msc. lm. *w trzosiech*, która wystąpiła u Leopolity, a którą Czechowic i Wujek zastąpili nowszą – *w trzosách*, w innych drukach wyraz ten pojawił się w innych przypadkach fleksyjnych. Wyrażenia przyimkowe z genetycznymi formami miejscownika *na niebiesiech*, *w leciech* były natomiast na tyle utrwalone, że funkcjonowały niemalże jako frazeologizmy, zaledwie w trzech drukach podjęto niekonsekwentną próbę modernizacji, zamieniając *niebiesiech* na *niebiosach*. Za częściowo spetryfikowane, a w każdym razie literackie i podniosłe, należy również uznać tradycyjne nazwania ksiąg biblijnych: *prorocech*, *psálmiech*, *piśmiech*.

Podkreślić trzeba, że pod względem nowatorstwa form miejscownika lm. przodują druki Królewca oraz przekłady J. Wujka. Względna modernizację wprowadza też M. Czechowic. W tych pierwszych publikacjach dominują zapisy z *á* pochylonym, przy czym proces ujednolicenia końcówek Msc. lm., w którym niezależnie od rodzaju występuje *-ach* || *-ách*, jest już w tym druku zaawansowany. W tłumaczeniach J. Wujka również ograniczona jest wariantywność zakończeń Msc. lm., nie pojawia się już końcówka *-och*, zastąpiona przez *-ách*, poza świadomie utrzymanymi formami z regresywną końcówką *-ech*. Na ostateczne wnioski na temat dystrybucji zakończeń miejscownika wszystkich trzech rodzajów trzeba poczekać do pełnej anotacji materiału.

Zmiany miejscownika lm. są związane z procesem demorfologizacji kategorii rodzaju C., N. i Msc. lm., który w liczbie mnogiej także postępował nierównomiernie. W Msc. i C. lm. proces był w znacznym zakresie zaawansowany. Mimo że w drukach, w C. lm. – podobnie jak w Msc. lm. – spotyka się wyrazy z końcówkami genetycznymi, np.: *-am* w C. lm. r.ż.: *pannám*, *niewiastam*, *rzeszam*, *thuszczam*. Formę *rzeszam* znajdujemy nawet w przekładach J. Wujka (1593: 6x, 1599: 1x). Kończówka żeńska wystąpiła w kilku rzeczownikach męskich i nijakich: *ludziám*, *dziatkám*, *słowám* oraz dwurodzajowym *śługám*. Poza tym w wielu formach pojawia się regularnie zakończenie *-om*, które w drukach z Królewca przybiera postać *-um*.

Demorfologizacją rodzaju w mniejszym zakresie zaznaczyła się w N lm., mimo że w literaturze naukowej przejawy względnie konsekwentnego stosowania współczesnej końcówki *-ami* są poświadczane w drukach datowanych na lata 40. XVI wieku. W przekładach *Ewangelii*

większy udział końcówek tożsamyh z dzisiejszymi spotykamy w N. lm. drukach chronologicznie późniejszych. Realizację tendencji obrazuje forma N. lm. rzeczownika *syn*, który w tłumaczeniach *Ewangelii* ma dużą frekwencję:

Przekład	N. lm. <i>syny</i>	N. lm. <i>synmi</i>	N. lm. <i>synami</i>
1553	5	2	0
1556	5	2	0
1561	8	1	0
1563	3	5	0
1572	1	6	0
1577	8	5	0
1599	1	2	6
1593	1	2	5
Łącznie	32	25	11

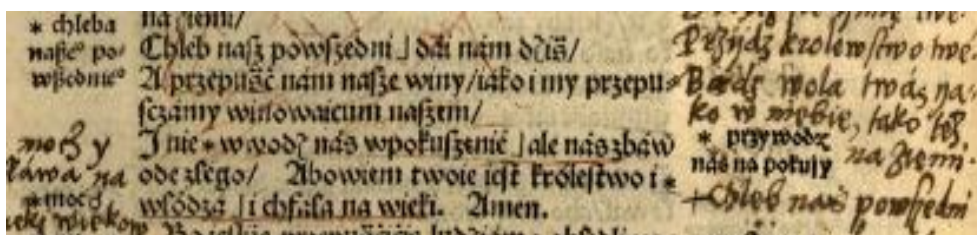
Z tabeli wynika, że przełomowe pod tym względem były tłumaczenia z końca XVI wieku, a więc obie translacje Jakuba Wujka, w których po raz pierwszy i to w przewadze wystąpiły formy *synami*, które w ogóle nie wystąpiły we wcześniejszych translacjach. Jednak we wszystkich drukach spotykamy wiele form z genetyczną końcówką -y oraz staropolską -mi w N. lm. r.m. i n. (*doktory, czasy, usty*)²².

Zestawienie równolegle dziesięciu tłumaczeń *Ewangelii* pokazuje potencjał renesansowej polszczyzny i kolejne źródło wariantywności ówczesnej polszczyzny, które wiąże się z upowszechnieniem formy dopełniacza częściowego. Zapomniane dziś subtelności odkrywamy, gdy obserwujemy wybory tłumaczy we fragmencie Modlitwie Pańskiej z *Ewangelii* Mateusza. Jeśli zaś uwzględnimy materiały z przekładu głównego i glos marginalnych, przekonamy się, że selekcja form dokonywała się także w obrębie jednego tłumaczenia. Niekiedy wyborom konkretnych form fleksyjnych towarzyszyła dyskusja i polemiki, ilustruje to przykład obocznych form *chleb* || *chleba (daj)* w Mt 6,11, w których krzyżują się zmiany składniowe i fleksyjne. Tłumacze *Ewangelii* reagowali na przeobrażenia odmiany wyrazów wywołane zmianą łączliwości składniowej, zjawisko to ilustruje zmiana

²² Zdaniem S. Rosponda, końcówka -ami cechuje się znaczną produktywnością twórczości S. Murzynowskiego (Rospond 1949: 147).

formy rzeczownika B. lp. *chleb daj* na D. lp. *chleba daj*, por. z przekładów Murzynowskiego Mt. 6,11 (*Chléb nasz powszedni dáj nám dziś*), z glosą: **chleba naszé(go) powszednié(go)*. Przykład ten pokazuje, że wyborom określonej formy towarzyszyła refleksja metajęzykowa, a często także dyskusja normatywna, związana z próbami funkcjonalizowania obocznych form: starszej i nowszej²³. Ze słów J. Sandeckiego-Maleckiego wynika, że „lud” w modlitwie wciąż używał B. – *chleb daj nam*, jednak szerzyła się również nowsza postać z D. lp. *chleba daj nam*, którą w przekładach usiłowano powstrzymać.

Ilustracja 4.

Tradycyjne połączenie z B. lp. *chleb daj* znajduje się w przekładach z 1551-1553, 1556, 1561, 1570-1572. Dopelniając cząstkowy nobilitowali tłumacze brzescy (1563), wprowadzając go do tekstu właściwego. Postać nowszą spotykamy ponadto u Czechowica (1577) oraz w translacjach J. Wujka (1593, 1599). Obecność formy B. lp. *chleb daj* w translacjach Budnego tłumaczyć trzeba wpływem tradycji cerkiewnej i ruskiej. Wynika to z przyjętej przez tłumacza strategii translatorskiej, Budny bowiem spuściznę tłumaczeń staro-cerkiewno-słowiańskich zaliczył do pism klasycznych, które miał na swoim warsztacie tłumacza.

W tłumaczeniach *Ewangelii* spotyka się również końcówki oboczne, np. w D. lm. r. m. w odmianie rzeczowników twar-dotematowych (*zqb*) – końcówkę zerową, odziedziczoną z wcześniejszych faz rozwojowych polszczyzny i innowacyjną *-ów* (*zębów*), rzeczownik ten znajdujemy w spetryfikowanym wyrażeniu *placz i zgrzytanie (skrzytanie) zqb || zębów*, które

²³ Sposób tłumaczenia fragmentu *panem nostrum quotidianum* stał się przedmiotem dyskusji, której przebieg zreferował S. Rospond (Rospond 1949: 165-166). Seklucjan i Malecki w katechizmach passus ten przetłumaczyli – *chleba naszego... daj*, ten ostatni dołączył komentarz: „w pacierzu, jest *Accusativus*, przetoż w języku polskim ma być wykładano: *Chleba naszego powszedniego*, a nie *Chleb nasz powszedni*”. Na temat różnic między formami *daj mi ten chleb* || *daj mi tego chleba* pisał też w *Defensio*, twierdząc, że rzeczownik *chleb* ma podwójny *accusativus*: *chleb* || *chleba*. W pismach używał obu form, ale twierdził, że „w użyciu ludu” jest w Modlitwie Pańskiej *chleb*, co poparł analogicznym wzorem czeskim *chleb nasz wezdejsi*. Jednak – jak twierdzi S. Rospond – „forma *chleba* była już wówczas na tyle silna, że sam” posłużył się nią w *Katechizmie* z 1546 roku. Tłumaczenie *chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj* zdobywało sobie zwolenników. Na ten temat pisał już komentator Modlitwy Pańskiej w XV wieku: „Item nota quod scriptura non debet semper in propria forma exponi nam sisic, tunc deberet dicit chleba naszego”. Murzynowski w II wydaniu, k. 3r (glosa) wypowiedział się następująco: „Jaka jest różnica między temi słowy, *damci ten chleb*, a *damci tego chleba*, tak też tu jest między wyleję ducha a wyleję duch...”. Przyniesiona przez S. Rosponda dyskusja pokazuje, że autorzy niekiedy formy oboczne obciążali dodatkowymi odcieniami znaczeniowymi, niekiedy wręcz dodatkową interpretacją teologiczną, co się często zdarza w wypadku form dubletywnych.

dziś zyskało status biblizmu. W przekładzie z 1551 r. w Mt 5,38 i 8,12 pojawiła się forma starsza *zqb*, natomiast w Mt 13,42; 13,50; 24,50; 25,30 – *zębów*, np.:

5, 38 *Słyszeliście iż¹ powiedziano, oko za oko, ♣* zqb za zqb.*¹*

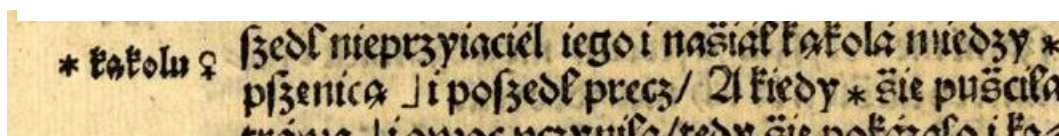
13, 42: *i wrzucą^{1 1} je w piec² *ognisty, tam będzie płacz i skrzytanie^{1 2} zębów.*

Dystrybucję form D. Im. tego rzeczownika w szesnastowiecznych tłumaczeniach *Ewangelii* zawiera poniższa tabela. Wynika z niej, że oboczne postaci spotykamy wyłącznie do wydania brzeskiego, w późniejszych edycjach panuje w tym wyrażeniu niepodzielnie nowsza końcówka *-ów*.

D. Im. r.m.	Ząb	zębów zębow	Łącznie
1553	2	5	7
1556	5	2	7
1561	5	2	7
1563	1	6	7
1572	0	7	7
1577	0	7	7
1593	0	7	7
1599	0	7	7

Zestawienie materiału z glos z tekstem głównym dowodzi, że bardzo często dobór określonej formy do przekładu właściwego był przedmiotem namysłu tłumacza, co jest szczególnie widoczne w tych drukach, które obfitują w przypisy marginalne. Widoczny na ilustracji 4. fragment Mt 13,25 z przekładu z 1551 r. ilustruje oboczne formy: *kąkola* – D. lp. r.n. formacji zbiorowej ‘to kąkole’ oraz *kąkolu* – D. lp. r.m. ‘ten kąkol’.

Ilustracja 4.

Rzeczownik *kąkol* wystąpił w *Ewangelii* Mateusza 8 razy, jedynie Murzynowski posłużył się konsekwentnie formacją zbiorową ‘to kąkole’, Leopolita wprowadził formę N. lp. *posiał*

*kąkołem*²⁴, pozostali tłumacze dokonali wyboru formy męskiej, Budny zaś użył innej nazwy²⁵. Oto przykłady Mt 12, 25,26 pochodzące z wybranych tłumaczeń.

1553: A gdy ludzie spali przyszedł nieprzyjaciół jego i nasiał **kąkolá** między *pszenicą] i poszedł precz,

A kiedy *się puściła trawa] i owoc uczyniła, tedy się **pokázalo** i **kąkolé**

1556: A gdy spáli ludzie przyszedł nieprzyjaciół jego i przynásił **kąkolu** w pośrodku pszenice, i odszedł.

A gdy zrosło ziele, i owoc uczyniło, tedy się **ukazał** i **kąkol**.

1561: A gdy posnęli ludzie, tedy przyszedł nieprzyjaciół jego, i posiał po wierzchu **kąkołem** między oną pszenicą, i szedł precz.

A gdy już podrosła¹ sobie trawą, i owoc się jął okázować: ná ten czas dopiero **okazał** się też i **kąkol**.

1563: A gdy ludzie spáli, przyszedł nieprzyjaciół jego, i nasiał **kąkolu** między pszenicą, i poszedł precz.

A gdy wschodziła trawą i owoc czyniła, tedy się pokazał i **kąkol**.

Wypada zastanowić się nad motywacją młodego tłumacza, wprowadzie rzeczowniki zbiorowe, typu *(to) kąkole* czy *(to) kamienie* w renesansowej polszczyźnie występowały częściej niż obecnie, jednak oceniając formę *kąkolé* z perspektywy późniejszego rozwoju języka, uznać ją trzeba za regresywną, wyjątkową w przekładach *Ewangelii*. Prawdopodobnie Murzynowski wprowadził ją w celu najwierniejszego oddania greckiego i łacińskiego *ζιζανία*, *zizania*, w którym nazwa chwastu wystąpiła w B. Im. Formacja zbiorowa wydawała się znaczeniowo bliższym odpowiednikiem podstawy greckiej i łacińskiej, w języku polskim rzeczownik *kąkol* nie tworzył regularnej liczby mnogiej, znaczenie pluralne wyrażała formacja kolektywna *kąkole*. Wydawać by się mogło, że przykład wykracza poza problemy *stricte* fleksyjne, pokazuje jednak tendencję do wyraźniejszego wyodrębnienia deklinacji rodzajowych, zwłaszcza odmiany męskiej od nijakiej poprzez większe zróżnicowanie wykładników fleksyjnych, a także wycofywania niewyrazistych typów słowotwórczych. Po wykształceniu się w XVI wieku nowej dystrybucji końcówek w D. lp. r.m. *kąkol-u* zamiast *kąkol-a* – jako końcówce genetycznej (właściwej wcześniejszym fazom rozwojowych języka) doszło do wyraźnego zróżnicowania także na poziomie fleksyjnym, a nie tylko łączliwości

²⁴ *A gdy posnęli ludzie, tedy przyszedł nieprzyjaciół jego, i posiał¹ po wierzchu kąkołem między oną pszenicą, i szedł precz.* (dopisek odręczny: kąkolu). Poza dwoma przypuszczalnymi formami kolektywnymi w przekładzie wystąpiły jednoznaczne formy r.m.

²⁵ W przekładzie Budnego wystąpił rzeczownik *stokłos*.

składniowej, pierwotnie tożsamy form D. lp. r.m. i D. lp. r.n. formacji zbiorowych (kolektywnych).

Omawiany przykład dowodzi, że polszczyzna szesnastowiecznych *Ewangeli* nie pozwala zapomnieć, że w przekładach tych dokonywała się podwójna akomodacja, która dotyczyła wyboru określonej formy w obrębie polskich kategorii gramatycznych, po drugie zaś dostosowania polskich form do kategorii gramatycznych języka będącego podstawą tłumaczenia (greki/łaciny). Przekonują o tym przekonują chociażby glosy marginalne, w których znajdujemy potencjalne ekwiwalenty form wprowadzonych lub niewprowadzanych do przekładu właściwego. Przykłady akomodacji mogą zaskakiwać. W przekładzie z 1551 w Mt 14,25 spotykamy przykładową bezprzyimkową postać Msc:

1551: *A Jesus czwartyj¹ strážny² nocnej³ szedł do nich¹ *idąc^l po morzu*

1563: *Tedy czwartej strážny nocnej szedł...*

1572: *Czwartej zaś strážny nocnej przyszedł...*

1577: *Czwartej zaś strážny nocnej przyszedł...*

1599: *Lecz czwartej strážny nocnej szedł...*

Jedynie u Leopolity wystąpiło wyrażenie przyimkowe w Msc: *A o czwartej strážny nocnej...* Forma bezprzyimkowa – jak się wydaje – najlepiej oddaje ablativus temporis (rzadziej genetivus temporis) oraz dativus lub genetivus temporis – w grece.

Potrzeba wyrażenia relacji czasowych i oddania w języku polskim *consecutio temporum* powodowała, że w przekładach *Ewangeli* dużą frekwencję mają formy czasu zaprzeszłego. Przeglądarka dostarcza interesującego materiału do analiz, szczególnie inspirujące mogą być uwagi Jana Sandeckiego-Maleckiego do przekładu z 1551 roku. W wielu miejscach proponował zmianę czasu, np. w korekcie wersetu Mt 2,1: *A gdy się Jesus **narodził** w Bethleem* zaproponował zmianę na *Gdy {sie **był** **narodził** Jesus}*, sugerując formę czasu zaprzeszłego jako lepszą w tym miejscu, bliższą chociażby łac. *natus esset* i greckiego γεννηθέντος²⁶.

W przekładzie Murzynowskiego spotyka się wiele wystąpień tzw. *praesens historicum*, w tej funkcji pojawia się czas teraźniejszy i przyszły prosty. Na marginesach druku królewieckiego z 1551 roku znajdują się podkreślenia, uwagi oraz propozycje zmiany kategorii czasu w orzeczeniach, np. w przypisie do orzeczenia **przyszedł**. W Mt 3,1: *A w ony to dni ***przyszedł** Ján Chrciciel* przepowiadając* na puszczij ziemie Żydowskiej*, na marginesie

²⁶ *Natus esset* to coniunctivus plusquamperfecti passivi, czas zaprzeszły, tu w trybie przypuszczającym, greckie γεννηθέντος (od γεννάω ‘spłodzić, zrodzić’) to genetivus singularis participium aoristi passivi (czyli dopełniacz lp. imiesłowu czasu przeszłego strony biernej). Dosłownie się to tłumaczy: „tego, który został zrodzony/narodził się”. Konsultacja: mgr Izabela Wienczek.

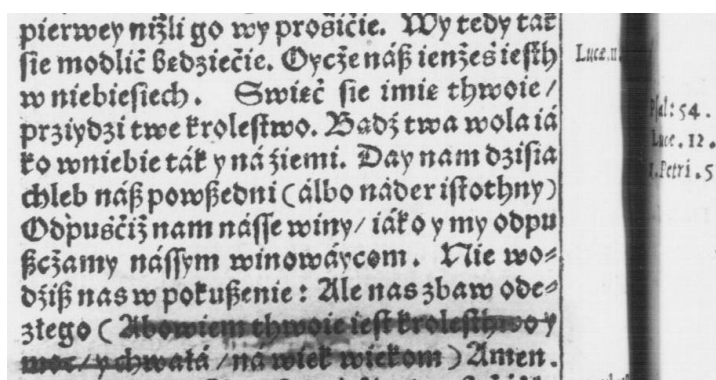
tłumacz podał możliwy ekwiwalent **przyjdzie**. Do tej właśnie formy odnosi się uwaga Sandeckiego-Maleckiego: *Scriptura no(n) habet veniet sed venit* (*W tekście nie jest "veniet" [= przyjdzie], lecz venit [= przyszedł]*). Nieco dalej w tym samym rozdziale Mt 3,13 znajdujemy podobną korektę. W zdaniu *Tedy to **przyjdzie*** Jesus z Galilejy do Jordana ku Janowi, aby był ochrzczon od niego* Sandeckie-Malecki podkreślił czasownik **[[przyjdzie]]**, zaproponował zmianę na **{przyszedł}**, w wersecie Mt 4,8: *A Dyjabeł **weźmie** ji z sobą drugie_ráz na górę barzo wysoką i **ukáže** mu wszystkie królestwa te(go) świata i chwale** ich, poprawił czas przyszły czasowników na formy czasu przeszłego: **{Po wtore **wziął** go Dyjabeł na górę wysoką wielmi, i **ukazał** jemu}**. Co ciekawe w tym przykładzie, konserwatysta językowy, Jan Sandeckie-Malecki, poprawił młodemu Murzynowskiemu regresywną formę zaimka *ji* na innowacyjną, tożsamą ze współczesną *go*. Propozycje zmian dotyczą też kategorii czasu w stronie biernej, np. w Mt 4,1 znajduje się podkreślone **[[zawiedzion jest]]** i propozycja zmiany: **{odwiedzion był}**, w Mt 4,3 zostało podkreślone **[[*chlebem] się stało]]**, propozycja zmiany **{chlebowie będą}**. Podobnych sugestii dotyczących zmiany czasu orzeczeń w królewieckim druku znajdziemy wiele, w dalszych partiach tekstu są one sygnalizowane wyłącznie przez podkreślenia czasowników. Jak zaznacza S. Rospond (Rospond 1949: 166-168), korektor wielokrotnie poprawiał użyte przez Murzynowskiego formy *praesens historicum* na czas przeszły. Badacze polskiego piśmiennictwa obecność form czasu teraźniejszego w funkcji czasu przeszłego tłumaczą bliskością z aorystem i zależnością od czeskich tekstów, w których aoryst występował częściej niż czas przeszły złożony, dlatego często 3. os. lp. aorystu była identyfikowana z 3. os. lp. czasu teraźniejszego. Skłonność Murzynowskiego do wprowadzania czasu teraźniejszego (*praesens historicum*) zamiast czasu przeszłego tłumaczy się także humanistyczną manierą i wpływem łaciny (Rospond 1949: 167-168).

Warto zaznaczyć, że nieco wcześniej spór objął także wyrażania trybu rozkazującego oraz trybu warunkowego za pomocą form czasu przyszłego, jego przebieg omówił Stanisław Rospond (Rospond 1949: 167-168).

Wybory spośród form starszych i nowszych determinowała nie tylko chęć wiernego podążania tłumaczy za językiem podstawy, ale także mniej lub bardziej świadome podtrzymywanie polskiej tradycji. Wyrazistych przykładów dostarczają te tłumaczenia, gdy próby nowego przekładu odchodzą od utartych zwyczajów, czego dowodzi polemika językowa, która odbyła się środowisku królewieckim, określana jako starcie nowego ze starym. Spektakularnym przykładem jest tłumaczenie *Modlitwy Pańskiej* Stanisława Murzynowskiego, które Jan Sandeckie-Malecki skwitował komentarzem: *O quam ineptissima est versio vestra*

precationis dominicę: et rustici ipsi reprehendent vos, czyli O, jakże niedorzeczne jest wasze tłumaczenie Modlitwy Pańskiej! Nawet prostaczkowie was potępią. Zdecydowany sprzeciw wzbudziły formy analityczne formy 3. os. lp. trybu rozkazującego: *Niechāj będzie święcono imię twoje; Niechāj przyjdzie królestwo twoje; Niech się dzieje wola twoja*, które tłumacz zastąpił przestarzałymi, ale utrwalonymi w tradycji do dziś *święć się, przyjdź, bądź*. Na uwagę zasługuje fakt, że chronologicznie starsze, całkowicie archaiczna w połowie XVI wieku forma 3. os. lp. z końcówką *-i* w formie *przyjdź-i* znajduje się w druku Leopolity z 1561 roku, gdzie pojawia się wyjątkowo jako oboczna do form syntetycznych, ale już z zanikiem wygłosowego *-i* (*święć sie, bądź twa wola*), co pokazuje ilustracja 5.:

Ilustracja 5.

Syntetyczne formy 3. os. lp. utrwalone w pacierzu znajdują się w drukach z lat 1556, 1561, 1563. Poza *Modlitwą Pańską* nie wystąpiły w żadnym innym fragmencie. Innowacyjne z perspektywy rozwoju polszczyzny formy analityczne *niech się święci imię twoje, Niech przyjdzie krolestwo twoje, niech będzie wola* wystąpiły w luteráńskich drukach z 1551–1553 r. oraz w późniejszych przekładach ariańskich (1570, 1572 i 1577).

We wszystkich drukach spotyka przestarzałe postaci 2. os. lp. z końcówką *-i*, są one ograniczone wyłącznie do kilkunastu czasowników, mianowicie: *czc-i* || *tc-i*, *nie kradn-i*, *oynajm-i*, *wyjm-i*, *wyciągn-i*, *odetn-i*, *utn-i*, *wejźrz-y*, *wieźm-i*, *wyrw-i*, *wyciągn-i*, *wyrw-i*, *przejdź-i*, *odpuśc-i-ż*, *nie wódz-i-ż*²⁷. Paralelnie do nich występują formy 2. os. lm. trybu rozkazującego, np. *oznajmicie, otrząśnicie, weźmicie*.

²⁷ W *Modlitwie Pańskiej* dwa ostatnie wystąpiły jako odpowiedniki łacińskiego koniunktywu w funkcji trybu rozkazującego. Wszystkie nietypowe formy są uwzględnione w przypisach słotwórczych.

Niekiedy, jak w formie *wynidź*, zmiany obejmują także temat, po przedrostku *wy* w nagłosie rdzenia trybu rozkazującego *idź* czasownika *ić>iść* pojawiło się wtórne *-n*, analogicznie do zmian w przyimkach *s jim> z nim* itp. proporcje między formami starszymi a nowymi ilustrują dane z *Biblii brzeskiej* (1563). Wyobrażenie o stosunku form starszych do nowszych dają dane liczbowe. W tym przekładzie *Ewangelii* na 380 form 2. os. lp. form nowych, tj. tożsamyh z dzisiejszymi, przypada zaledwie 41 starszych. W tym samym przekładzie na 389 form 2 os. lm. trybu rozkazującego z końcówką nową przypada zaledwie 18 form z końcówką genetyczną. W przekładzie brzeskim formy te już nie pojawiły się, brak ich także w pozostałych translacjach.

Wyrazistymi przykładami tendencji do podtrzymywania form regresywnych w utartych zwrotach i frazeologizmach dostarczają przykłady czasu przeszłego złożonego z zachowanym słowem posiłkowym *być*, które odpowiednio w 3. os. lp. i lm. ma postać „jest” i „są” oraz Msc. lp. odmiany rzeczowników męskich i niejakich.

W drugiej połowie XVI wieku w formach czasu przeszłego słowo posiłkowe przekształciło się w ruchomą końcówkę, w 3. os. lp. i lm. za typowe i bezwzględnie dominujące należy uznać formy z elipsą czasownika posiłkowego *być*. Do najczęstszych form należą formy 3. os. lp. *dokonać się, zstać się, zmartwychwstał jest* (w przekładzie Murzynowskiego), np.:

1561 Jn 19,30: *A gdy Jezus skosztował octu, rzekł: **Dokonało się jest.**¹ I nąkloniwszy głowę, podał ducha.*

Łk 20, 1: *I **stało się jest**¹ w jeden dzień, gdy tak Jezus nauczał lud w kościele, i opowiadał Ewánjeliją,^{1 2} że sie zeszl*li* Książęta² kápłáńscy, i Doktorowie,³ z stárszemi*

Jednostkowo spotyka się formy 3.os. lm.:

1553 Jn 8,53: *Zażęś ty więszy niżli¹ ociec nasz Abraham, ktory umárl? i prorocy **pomarli są,**¹ kimże się wždy czynisz?*

1561 Łk 11,4 : *wyganiał Jezus dyjabelstwo,¹ á ono było nieme. A gdy wyrzucił dyjabelstwo,² przemowił jest¹ niemy, i **dziwowály się są**² thuszcze.**

Ogólnie w tłumaczeniu Lepopolity znajduje się zaledwie 36 form czasu przeszłego z zachowanym słowem posiłkowym, podobne proporcje występują w tłumaczeniach Murzynowskiego. Cechą wszystkich przekładów jest duża frekwencja form z końcówką ruchomą: np. *jakoś mi **był dał*** oraz formy czasu teraźniejszego z elipsą tematu *jest*, np. *bo ciem z wami*. Z perspektywy współczesnej polszczyzny są one przestarzałe, lecz w połowie XVI stulecia były typowe i nienacechowane.

Zmiany form, które można śledzić w zgromadzonym materiale językowym z *Ewangelii*, mają także związek z ujawnieniem się ważnych tendencji rozwojowych, jak: semantyzacja

fleksji, czyli stabilizacja kategorii żywotności, początkiem rozwoju odmiany męskoosobowej czy kształtowaniem się deklinacji liczebników oraz

Wciąż także obserwuje się działanie innych tendencji upraszczających i optymalizujących odmianę; działanie analogii, zanik niektórych kategorii (np. liczby podwójnej), usuwanie alternacji, przechodzenie niektórych skostniałych form przypadków do grupy nieodmiennych części mowy (np. imiesłowów na *-wszy*, *-szy* czy imiesłowów przysłówkowych na *-qc*). Przekłady *Ewangelii* są rozległym polem obserwacji skutków działania typowych w językach słowiańskich mechanizmów zmian, takich jak:

a) **przeniesienia końcówek z innych wzorów odmiany**, w tym z wariantów miękkotematowych do twardotematowych lub na odwrót²⁸, np.:

– w odmianie rzeczowników męskich i nijakich w Msc. lp. r.m. i n. oraz w W. lp. r. m. w połowie XVI wieku pierwotnie typowa dla rzeczowników o tematach miękkich końcówka *-u* przeniesiona do rzeczowników o tematach zakończonych na *k*, *g*, *ch*, np. *w oku*, *w uczynku*, *o bogu*, *na łóżku*, genetyczna końcówka dłużej utrzymana w pojedynczych wyrazach, m.in. *bodz-e*²⁹;

– w odmianie rzeczowników męskich ekspansja końcówki *-ów* w D. lm. rzeczowników męskich o tematach twardych, np. *zgrzytanie zęb-ów* zamiast *zqb*, a nawet *brat-ów*, także spotykana w deklinacji żeńskiej i nijakiej *różgów*, *cudów*, odstępstwa dotyczą tylko nielicznych rzeczowników;

b) **przeniesienia końcówek z innych przypadków w obrębie tej samej deklinacji**, np.:

– w odmianie rzeczowników męskich w pełni utrwalona dystrybucja końcówek B. lp., gdzie B. jest równy D. dla rzeczowników żywotnych i brak jeszcze takich przeniesień w odmianie męskiej w B. lm. (zebrawszy *biskup-y* i *doktor-y*);

– w odmianie zaimków stopniowa przewaga forma B. *go* nad genetyczną *ji*³⁰;

²⁸W średniowiecznej polszczyźnie w odmianie zaimków uogólnienie końcówek miękkotematowych, przykładowo w Msc. lp. r.m. i n. *o tem*, nie zaś **o tom*, które w XVI wieku były już w pełni utrwalone, lecz zostały poddane zmianom o innym podłożu. – w odmianie zaimków częściowo podtrzymanie pierwotnej, wskazującej funkcji zaimka *on*, *ona*, *ono*, np. Mt 12, 15: *uzdrowił ony to wszystki*; Mt 9,23: *przyszedwszy w dom [oného to] przełożoného* (1551).

²⁹Forma o *bodz-e* jest w tym uważana za archaizm przejęty z tekstów modlitewnych średniowiecza, rzeczownik *pan* przyjmuje końcówkę *-u* lub *-e* w zależności od następnika (w *panie Krystusie*, *panu Bogu*).

³⁰Co ciekawe, formę nowszą zalecał także archaizator języka – Jan Sandecki-Malecki (Rospond 1949, 153). W poszczególnych przekładach liczba poświadczeń tej formy wynosi orientacyjnie: 1553: 79; 1561: 24; 1563: 25; 1593: 23. Zestawienie to pozwala zrozumieć uwagi normatywne Maleckiego, pokazuje predylekcję Murzynowskiego do przestarzałej formy B. zaimka *ji*.

– rozwój deklinacji liczebników i przeniesienia końcówek w obrębie tej deklinacji, co ilustruje przykład Łk 12,52 z przekładu Budnego (1572), w którym w formie B. liczebników *dwa* i *trzy* wprowadził końcówki męskoosobowe, przejęte z D.: *trzej ná dwu*³¹, *á dwa ná trzech*);

– w odmianie przymiotników i zaimków upowszechnienie końcówki *-ej* w D., C., Msc. lp. przymiotników i zaimków r. ż. wobec wcześniejszej i spotykanej właściwie u Jana Sandeckiego-Maleckiego *-e* (niekiedy zapisywanej z pochyleniem jako *y*);

c) przeniesienia końcówek z liczby mnogiej do podwójnej lub odwrotnie, np.

zanik form liczby podwójnej; w *Ewangeliach* dłużej zachowują się formy liczby podwójnej, zwłaszcza w określonych połączeniach, np. w otoczeniu utrwalonej postaci *dwie ręce*, wszystkich tłumaczeniach wystąpiła *dwie nodze*, Mt 18, 8 i Mk 9, 45: *A jeśli ręká twoja, ábo nogá twojá ciebie w zgorzenie przywodzi, odetni ją, i zarzuć od siebie: Lepiej tobie chromym ábo niedołężnym wnić do żywotá, á niżli mając dwie ręce ábo nodze być wrzuconem w ogień wieczny* (1563).

d) przeniesienia końcówek z innych deklinacji³², np.

– przymiotnikowo-zaimkowe do deklinacji rzeczownika lub liczebnika – część badaczy innowacyjną i przejściową końcówkę *-ej* w D., C., Msc. lp. r.ż. łączy z przeniesieniem do odmiany żeńskiej końcówki z deklinacji przymiotnikowej, (inni upatrują tę zmianę w czynniku fonetycznym);

– w odmianie rzeczownikowej stopniowe upowszechnienie w C. lm. wszystkich trzech rodzajów *-om* (*paniom, ludziom*) w związku z tendencją do demorfologizacji rodzaju, choć tendencja słabo się zaznaczyła w materiale z *Ewangelii*, przekłady dostarczają wielu przykładów zachowania końcówki *-am* (często ograniczone do niektórych rzeczowników, np.: *resz-am, ludzi-am, niewiast-am, sług-am*);

– w odmianie rzeczownikowej postępująca demorfologizacja rodzaju, dokonująca się przez przeniesienie końcówek żeńskich w N. i Msc. lm., zmiany N. lm. *-ami (-mi)* do deklinacji męskiej i nijakiej, *zwolennik-ami, syn-ami, winiarz-ami* || *winiarz-mi, bog-ami, faryzeusz-ami*;

³¹ W gramatykach zmiany te datuje się na połowę XVII wieku, pierwotny B. liczebnika *dwa* był równy M., przybierał postać *dwa*. Jeśli chodzi o liczebnik *trzy*, to przed XVI wiekiem istniała jedna forma B. dla wszystkich trzech rodzajów – *trzy*, jednak już w XVI wieku formy męskoosobowe zaczęły przybierać w B. końcówkę D. (por. Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1981: 338, 340). Wszystkie przekłady oprócz Budnego mają tu inne tłumaczenie, mianowicie: *trzej przeciwko dwómá, á dwa przeciwko trzem*.

³² Z uwzględnieniem jako osobnych deklinacji rodzajowych rzeczowników męskich, żeńskich, nijakich i grupy mieszanej oraz jako samodzielnej deklinacji liczebników oraz zaimkowo-przymiotnikowej.

e) **uproszczanie odmiany przez usuwanie alternacji** (zanik odmiany bóg – Msc. *bodze*);

f) **upraszczanie przez syntetyzacje form lub odwrotnie przez zwiększenie wyrazistości form**, np.:

– upowszechnienie opisowych (analitycznych) form 3. os. lp. trybu rozkazującego z partykulą *ac* i *niechaj* (będącą z pochodzenia formą trybu rozkazującego czasownika *niechać*)³³;

g) **zanik niektórych kategorii**, np. zanik odmiany prostej przymiotnika i imiesłówów, szczególnie wyraziste przechodzenie form r.n. w konstrukcjach biernych *jest rzeczono* do form bezosobowych czasownika, (*coś*) *jest rzeczono* > (*coś*) *rzeczono*, po elipsie czasownika *jest*, imiesłów bierny w odmianie prostej staje się bezosobową formą czasownika. Przykłady *Ewangelii* dokumentują oba typy;

h) **powstanie niektórych kategorii**, np. wykształcenie się rodzaju męskożywotnego i męskoosobowego (por. Książek-Bryłowa 1996: 16-17; Honowska 1979: 245-250).

Do grupy zjawisk zakończonych lub raczej w ostatniej fazie normalizacji zaliczyć trzeba w deklinacji rzeczownikowej oprócz ustabilizowania się współczesnej repartycji końcówek D. i C. lp. r.m., N. lp. r. n. (tj. końcówkę *-em*³⁴ rzeczowników miękkotematowych), także normalizację deklinacji męskiej i nijakiej w Msc. lp. r.m. i n. oraz W. lp. r. m.

Obecność dawnych form trybu rozkazującego form czasu przeszłego złożonego ze słowem posiłkowym *jest* i *są* czy też form Msc. lp. r.m. z genetyczną końcówką *-e* po tematach na *k*, *g*, *ch* (typu *bodze*), które są uważane za archaiczne w XVI stuleciu, częściowo potwierdza przypuszczenia badaczy, zwłaszcza Ireneusza Warmińskiego (Warmiński 1906), powtórzone przez Stanisława Rosponda (Rospond 1949) i Elżbietę Belcarzową (Belcarzowa 2006) o prawdopodobnej bezpośredniej zależności niektórych tłumaczeń renesansowych od wcześniejszych, dziś zaginionych. Wydaje się jednak, że ich obecność należy raczej traktować szerzej jako residuum językowe przedrenesansowej tradycji, utrwalone w spetryfikowanych formach i zwrotach, które tu i ówdzie spotykamy w przekładach z drugiej połowy XVI stulecia. Jednak na ich podstawie nie sposób orzekać o działaniu tendencji językowych, gdyż w tym czasie należy im się status archaizmów lub form przestarzałych. W przekładach renesansowych

³³ Co ciekawe, modernista językowy, Stanisław Murzynowski, użył ich w Modlitwie Pańskiej, co spotkało się ze zdecydowanym sprzeciwem konserwatysty, Jana Sandeckiego-Maleckiego (Rospond 1949, 150).

³⁴ Spotykane u Murzynowskiego formy *pisan-im*, *prześladowan-im* tworzą warianty fonetyczne tej końcówki.

owo residuum nie obejmuje nawet całych kategorii, ale wybranych form czy zwrotów, jak przykładowe *w bodze* czy formułiczne *stało się jest*. Przełomowe pod tym względem jest tłumaczenie brzeskie, w którym zespół tłumaczy usunął większość form przestarzałych językowo.

Syntetyczne zestawienie tendencji rozwojowych poszczególnych części mowy zawierają poniższe tabele.

Tabela 7. Rzeczowniki męskie (z pominięciem końcówek obcych, funkcjonujących na zasadzie cytatu)

P/L.	Liczba pojedyncza	Przykład	Uwagi	Liczba mnoga	Przykład	Uwagi
M.	końcówka zerowa	syn, dom, ociec, wyjątkowo książę	zasady repartycji ustabilizowane w XVI wieku, takie jak współcześnie w tej kategorii, w rzeczowniku <i>ocięc</i> brak wyrównania do przypadków zależnych, w których temat ma postać z rozszerzeniem artykulacyjnym – <i>ojcu</i>, <i>ojcem</i> itp., rzeczownik <i>pogan-in</i> – ma rozszerzony temat w lp.	-i/-y -owie -y/-i -e	przodk-i, skornik-i ptac-y, kruc-y proroc-y, rodzic-y (zawsze), mędr-c-y, dyjabl-i, faryzeusz-owie faryzeusze, sadukceusz-owie, łotr-owie, szatan-owie, duch-owie miękkotematowe żołnierz-e, (także większa wariantywność -e lub -owie): nauczyciel-e, nauczyciel-owie męż-e męż-owie pogan-i pogani-e (1570-1572)	- brak kategorii męskoosobowości; rzeczowniki męskie żywotne (podobnie jak rzeczowniki męskie osobowe) zachowują końcówki genetyczne: -i lub przeniesioną (-owie), rzeczowniki nieżywotne mają końcówkę -y; wyjątkowo w glosie JSM: <i>chlebowie</i> jako <i>lit.</i>, <i>podn.</i> i <i>przest.</i> - stosunkowa duża liczba końcówek równoległych o takiej samej funkcji powoduje wariantywność, wahania i brak stabilizacji (-owie -e, -owie -i/y), końcówki oboczne, co może być sygnałem przyszłych zmian, rzeczownik <i>poganin</i> ma staropolską postać M.lm. tworzoną od lp <i>pogan</i>
			zasady repartycji w języku literackim		zębów ząb (tylko w przekładach przed 1563 r.; nacechowana, <i>przest.</i>, <i>lit.</i>) pogan-ów	Wyraźna ekspansja końcówki -ów w rzeczownikach twar-dotematowych nieskutecznie hamowana przez tendencję do utrzymania

Msc.	-e -u	bogu bodze, wierzchu, pożytku, zdarzają się: zadu, rod syni-e (1551-3, 1556)u	tematu -e (w rzecz. o tematach kończących się na spółgłoskę twardą) -u (w rzecz. miękkotematowych i nielicznych twardotematowych, w tym zakończonych na <i>k</i>, <i>g</i>, <i>ch</i>), odstępstwa od reguły mają dwojaką motywację: a/ petryfikacja wyrażen w języku lit. i rel. (w <i>bodze</i>), niekiedy z wtórną alternacją w temacie: <i>człowiecze</i>; b/ ekspansja końcówki - <i>u</i> (<i>zadu</i>, <i>rodu</i>) Nie w pełni konsekwentna repartycja świadczy o stosunkowej „nowości” reguł, w rzeczowniku <i>syn</i> końcówka -e tylko w przekładach 1551-3, 1556, 1561 <i>synie</i> w Msc. dla odróżnienia W. (<i>synu</i>)	-ech ach -ách -och	trzosi-ech, proroc- ech, sługach rzerzańc-ach winogrodnik-ách (1561) winogrodnik-och boj-och dni-och	końcówki genetycznie małopolskiej – -och -ách
W.	-e -u	Judasz-u, syn-u syni-e człowiecz-e przykrytch- e	nieliczne przykłady form w tekście, odmiana na ogół tożsama ze współczesną, zasada repartycji końcówek w zależności od wygłosu tematu, wyjątki, oboczne, forma <i>synu</i> zdecydowanie dominuje	równy M.		

Tabela X Deklinacja nijaka

P/L.	Liczba pojedyncza	Przykład	Uwagi	Liczba mnoga	Przykład	Uwagi
M.	e é ę, o	słow-o, kamieni-e, kąkol-e, kłosi-e ptasztw-o	liczniejsza reprezentacja rzeczowników zbiorowych, dziś jednostek archaicznych	-a	cudzołóstw-a, morderstw-a, znamion-a cud-a	

		pokoleni-e mieśc-e miejsc-e				
D.	-a	pokoleni-a	repartycja końcówek taka jak dziś	końcówka zerowa, -i -ów	Cud	Dominuje końcówka zerowa, w poszczególnych wyrazach -ów <i>cud</i> (1572)
C.	-u			-om -am (wyjątkowo)	bogactw-om, bogactw-am dziatk-om dziatk-am słow-om słow- am	dominuje końcówka - om, w wybranych wyrazach pojawia się – am przejęta z deklinacji żeńskej (<i>dziatkam, słowam</i>)
B.	= M.			= M.		
N.	-em -im	imieni-em imien-im	w rzeczownikach miękkotematowych wyjątkowo spotyka się -im jako wynik modyfikacji fonetycznej	-y -mi	słow-y ust-y drewn-y podobieństw-y	demorfologizacja słabo zaznaczona, petryfikacja w zwrotach <i>chwalić usty</i>
Msc.	-e -u	mieści-e, łózk-u serc-u siedzeni-u leżeni-u	zasady repartycji takie jak współcześnie, analogiczne do odmiany męskiej, brak odstępstw	-ech -ach	niebiesi-ech mieści-ach	Demorfologizacja wyraźnie zaznaczona, genetyczna końcówka konsekwentnie utrzymana w wyrazie <i>biebiesiech</i> , częsta w wyrażeniu w <i>leciech</i>
W.	=M.			= M		

Tabela Y. Deklinacja żeńska

P/L.	Liczba pojedyncza	Przykład	Uwagi	Liczba mnoga	Przykład	Uwagi

M.	-a, á, końcówka zerowa (po wargowych miękkich z zaznaczą miękkością)	krain-a (a jasne) niewiast-a tłuszcz-á (zapis 1551-3), tłuszcz-a (zapis w pozostałych drukach), straż, krew',	w odmianie samogłoskowej podział na wariant z <i>a</i> jasnym i <i>á</i> pochylonym zachowany, widoczny w zapisie: <i>a, á</i> ³⁵ i końcówkach B. lp.	-i -e	noce nocy wsi tłuszcze	Oboczne –i -e
D.	-e, (-ej, -yj) -i	ziemi-e, Galilej-ej, straże-ej tłuszcze tłuszcz-ej znaczna wariantywność końcówek modyfikowanych fonetycznie		końcówka zerowa Sporadycznie -ów	niewiast zmijów, rozgów	
C.	-ej	straż-ej, znaczna wariantywność końcówek		-am	rzesz-am, tłuszcz-am	
B.	-ą, -ę, końcówka zerowa	krain-ę niewiast-ę tłuszcz-ą straż-ą, Galile-ą Giełć ('zgiełk 1551-3), krew'				
N.	-ą	tłuszcz-ą,	końcówka regularna			

³⁵ W drukach z Królewca litera *a* oznaczała *a* jasne, natomiast *á* – pochylone, w pozostałych drukach – odwrotnie, czyli panowała norma krakowska.

Msc.	-e,-i, [-ej, -yj]	kraini-e, ziemi, tłuszczej w Galilejej, Bettanijej				
W.	-o, -u	Niewiasto, matko				

Typ mieszany

Deklinację mieszaną reprezentuje występujący we wszystkich tłumaczeniach rzeczownik *książę*, który szczególnie liczną reprezentację ma w drukach z 1556, 1563. Przedmiotem obserwacji były formy M. lp. i lm. rzeczownika *książę* pod kątem ich łączliwości z przydawką przymiotnikową oraz związku głównego z czasownikiem.

W l.p. rzeczownik *książę* zachowywał rozszerzony temat w przypadkach zależnych – *książęcica, książęciu*, czyli genetyczną odmianę r.n., typową dla rzeczowników należących do psł. deklinacji *-t* tematowej, skupiającej nazwy istot niedorosłych. Przydawki przymiotnikowe towarzyszące temu rzeczownikowi w M. lp. również przyjmowały końcówkę rodzaju nijakiego, co było możliwe do obserwacji tylko w tych przypadkach, w których była ona różna od końcówek wspólnych z r.m., o czym świadczą przykładowe połączenia *książę Dyjabelskié, książę żydowskié*³⁶. Związek omawianego rzeczownika w związku głównym z czasownikiem w czasie przeszłym, np. *Mt 9,18: oto jedno Książę, przystąpiło i dawało mu modłę...* (1561), także wskazuje na rodzaj nijaki.

W stronie biernej imiesłów bierny również przybiera końcówki r.n.: regresywnej postaci M. lp. r.n odmiany prostej (*osądzono*) lub nowszej – złożonej, tożsamej z dzisiejszą odmianą przymiotnika (*osądzone*). Jeden raz w druku z 1572 roku wystąpiła forma r.m. w typowej dla strony biernej odmianie prostej (*osądzon*). Ilustrują to następujące przykłady, w których kolorem niebieskim zaznaczono imiesłowy w odmianie prostej, zielonym – odmianie złożonej, a czerwonym – innowacyjną końcówkę rodzaju męskiego:

1553

Jn 12, 31: Teraz jest sąd świata tego, teraz **książę** świata tego, **będzie** pręcz **wyrzucono**,

³⁶ Pominęto te przypadki fleksyjne, w których formy r. m i n. były tożsame, np. D., C., N., Msc. obu liczb, np. *książęcica żydowskiego* oraz *książętom żydowskim*. Jeden raz w druku z 1556 r. pojawiła się potencjalna forma r.m. w związku głównym z czasownikiem w Mt 26, 65: Tedy **książę kapłańskie rozdarł** odzienie swoje mówiąc. Błuznił. A coż dalej potrzebujemy świadków? Oto teraz słyszeliście bluźnienie. Jednak można podejrzewać, że z powodu szczupłości miejsca wyrazy *rozdarł*_odzienie są blisko siebie, przez pomyłkę pominęto *o* w czasowniku lub też nagłosowe *o* z rzeczownika *odzienie* zlało się wizualnie z wygłosem czasownika.

Jn 16,11: ♠ O sąd, iż **książę** te(go) świata **jest osądzono**.

1556

Jn 12,31: Teraz sąd jest światła. Teraz **książę** tego światła **będzie wyrzucono** precz.

Jn 16,11: A z sądu, iż **książę** tego światła już **osądzono jest**.

1563

Mt 9,18: A gdy on tyl rzeczy mówił, oto niektóre Książę przyszedłszy dawalo mu chwałę, mówiąc, Corká moja dopiero skonála, ále podź, á wlož ná nię rękę twoję, á będzie żył³⁷.

1572

Łk 18,18: I **spytało** go **niektóre książę** mówiąc: Uczycielu dobry, co czyniąc żywot wieczny odziedziczyć?

Jn 12,31: A teraz sąd jest światła tego: teraz **książę** światła tego **wygnano będzie** precz,

Jn 16,11: A o sąd, iż **książę** światła tego **osądzon**.

1577

Izaż **ktory** z **Książąt** ábo z Fáryzeuszow **uwierzył** weń?

1599

Jn 12,31: Teraz jest sąd światła: teraz **książę** tego światła precz **wyrzuconé będzie**.

Jn 6,11: A z sądu, iż **książę** tego światła już **jest osądzoné**.

Większa wariantywność form wystąpiła w liczbie mnogiej. Ma ona związek z zastąpieniem trójczłonowej opozycji rodzajowej, obejmującej także w lm. r.m., r.ż., r.n. – opozycją dwurodzajową³⁸. Związki składniowe, jakie tworzył rzeczownik *książę* pokazują, że w M. lm. osobno należy rozpatrywać łączliwość z przydawką wyrażoną przymiotnikiem oraz związek główny rzeczownika *książęta* z czasownikiem. W analizie przydatne są te konteksty, w których w formach czasownika ujawnia się kategoria rodzaju³⁹. W zdaniach zawierających rzeczownik *książę* często występuje podmiot szeregowy, np. *książęta i nauczyciele*, co powoduje, że orzeczenie występuje w r. męskim, dziś mos. – np. *przyszli*, choć i tu zdarzają się odstępstwa. Związek z przydawką przymiotnikową realizuje dwa typy charakterystycznych połączeń

a/ *książęta kapłańscy, książętá nászy* – przymiotnik lub zaimek formalnie kontynuujący

M. lm. r.m. *kapłańscy nászy*;

b/ *książęta kapłańskie* – przymiotnik w innowacyjnej postaci M.=B. lm./r.ż.,

³⁷ Łk 8, 41: *Tedy oto przyszedł mąż niektory imieniem Jair, á **ten był książę Bożnice**, i przypadszy do nog Jezusowych prosił go áby wszedł w dom je(go).

³⁸ Opozycja dwurodzajowa obejmowała początkowo: rodzaj żywotny (*ci dobrzy ojcowie, ci niebiescy ptacy*) i nieżywotny wraz z żeńskim (*ty ważny słowa, ty dobry żony*). Stan ten – zdaniem S. Ropsonda (Rospond 2009: 155) przypadał na wiek XV-XVI. Od XVII wieku w deklinacji zaimkowo-przymiotnikowej w dalszym ciągu podtrzymana została opozycja dwurodzajowa, ale obejmująca formy męskoosobowe (*ci dobrzy ojcowie*) oraz nieżywotne i niemęskoosobowe (*te ptaki niebieskie, dobre słowa, żony*). Dyskusja dotyczy genezy końcówki *-e* w M. lm. Większość badaczy uznaje, że została ona przeniesiona z B. lm. odmiany zaimków miękkotematowych, inni – że jest końcówką r.ż.

³⁹ M. Siuciak w rozważaniach nad rozwojem form M. lm. odmiany przymiotnikowo-zaimkowej także dostrzegła ściślejszy związek przydawki z rzeczownikiem niż orzecznika (Ostaszewska 2002: 110).

z końcówką -e.

Jak zaznaczono, osobno należy rozpatrywać połączenia z czasownikami, zwłaszcza że rzeczownik *książęta* często występował w szeregu z innymi wyrazami, co sprzyjało wprowadzeniu orzeczenia w r.m. przykładzie tzw. *constructio ad sensum* – zgody znaczeniowej przy braku zgody gramatycznej między formalnym kształtem r.n. rzeczownika a jego znaczeniem i tzw. rodzajem naturalnym (męskim), który wyraża przydawka.

Mt 27,62: drugiego dnia, który¹ jest po Parasceue,* **zeszły się książęta kapłańscy**, i Pharyzeuszowie¹ do Pilata*

Mt 21,15: A obaczywszy Książęta kapłańskie i nauczycielowie dziwy które był uczynił,² i dzieci które wołały w kościele, i mowiły, Hosanna Synowi Dawidowemu, rozgniewali się.

Mt 21,23: A gdy on przyszedł do Kościoła, Książęta kapłańskie i starszy z ludu, przystąpili k niemu gdy uczył, i mowili, Którą mocą to czynisz? á ktoś dał tę zwierzchność?

Mt 21,45: I usłyszawszy Książęta kapłańskie i Faryzeuszowie podobieństwa jego, poznali iż o nich mówił.

Mt 26,3: Tedy się zebrali Książęta kapłańskie, Doktorowie, i starszy z ludu do dworu kapłana, którego zwano Kájáfás.¹

Mk 11,18: To słysząc Doktorowie¹ i Książęta kapłańskie, D szukali jákoby go zatracili, abowiem się go bali, gdyż wszystek lud zdumiał się ná naukę jego.

Mk 11,27: //Przyszli zaś¹ potem do Jeruzalem, a gdy się on przechadzał po Kościele, zeszli się do niego Książęta kapłańskie, Doktorowie¹ i starszy.²

Mk 14,1: A była wielka noc i święto Przasznikow po dwu dni i szukali Książęta kapłańskie i doktorowie, jákoby go zdradą pojmanny zabili.

Mk 14,53: á zeszły się z nim wszyscy Książęta, kapłańskie i starszy, i Doktorowie.

Mk 14,55: I szukali książęt kapłańskie i wszystko zgromadzenie przeciw Jezusowi świadectwa aby go ná śmierć zdali, ále nie náleżli.

Mk 15,3: Skárżyli nań tedy wielce Książęta Kapłańskie.

Mk 15,10: Abowiem wiedział iż przez zazdrość wydały go Książęta kapłańskie.

Mk 15,11: Lecz książęta kapłańskie poduszczali pospolstwo izby im radszej Bárabasa puścił.

Mk 15,30: Tákże też i Książęta Kapłańskie nagrąwając go, mowili

Łk 19,47: I uczył ustawicznie w Kościele, lecz Książęta Kapłańskie, Doktorowie, i przedniejszy z ludu, szukali tego¹ jákoby go stracić.

Łk 20,1: I stało się niektorego dnia z onych, gdy uczył lud w kościele i opowiadał Ewánjeliją, nádeszły Książęta kapłańskie i Doktorowie z starszymi.

Łk 20,19: Tedy Książęta kapłańskie i Doktorowie chcieli się nań rzucić rękoma tegoż tám czasu, jedno iż się ludu bali, abowiem poznali iż ná nie przytaczał to podobieństwo.

Łk 22,2: I szukały tego Książęta Kapłańskie i Doktorowie jákoby go zabić, ále się ludu pospolite(go)¹ bali.

Łk 22,66: Potym gdy dzień nastał, zeszli się starszy z ludu, i Książęta kapłańskie, i Doktorowie,² á przywiedli go przed zgromadzenie swe.

Łk 23,10: A Książęta kapłańskie i Doktorowie stali, bárzo mocnie

Łk 23,35: A książęta kapłańskie śmieszki sobie z niego stroili

Łk 24,20: jákoby go książęta Kapłańskie i urząd nasz wydali pod skazanie ná śmierć, i ukrzyżowali go.

Jn 7,26: I oto jáwnie mowi á nic mu nie rzeką? zali¹ prawdziwie poznali Książęta iż ten jest prawdziwie on Krystus?

Jn 7,32: Tedy słysząc Faryzeuszowie¹ iż to o nim lud pospolity szemrał, posłali ciż to Faryzeuszowie i Książęta kapłańskie służebniki³ aby go pojmali.

Jn 10: Książęta są názwani Bogi.¹

Jn 12,10: I rádziły się Książęta kapłańskie żeby i Łázarza zabili.

Jn 19,6: A gdy go ujrzeli Książęta kapłańskie i służebni, zawołali

Jn 19,15: Lecz odpowiedzieli Książęta kapłańskie:

r.mos.

Jn 19, 21: A dla tegoż mowili Pilatowi Książęta kapłanow Żydowskich: Nie pisz¹ Krol Żydowski, ále iż on powiedział:¹ Jestem Krol Żydowski.

1572

Odmiana wg paradygmatu -t tematowych, z rozszerzonym przyrostkiem tematycznym, semantycznie r.m. łączliwość z przmiotnikiem r.m. Zawsze w lm., wahania dotyczą jedynie l.p.

Mt 20,25: Zaś Jezus przyzwawszy ich rzekł: Wiecie iż **książętą pogąńscy** panują im, i wielcy władają imi.*

Jn 7,26: A oto, jawnie powieda, a nie jemu nie mówią, zali prawdziwie **poznali książętą**, że ten jest prawdziwie Krystus?

Lk 11,15: Niektorzy zaś z nich mówili: W Beelzebubie **książęciu czärtowskim** wygania czärty.

Jn 16,11: A o sąd, iż **książę** światą tego **osądzon**.

Łączliwość z przym. i zaimkiem r. nijakiego

Lk 14,1: Stało się gdy on szedł do domu **niejąkiego książęcią faryzejskiego** w sobotę jeść chlebą, a oni byli przyglądając go.

Lk 18,18: **I spytało** go **niektore książę** mówiąc: Uczycielu dobry, co czyniąc żywot wieczny odziedziczę?

Jn 12,31: A teraz sąd jest światą tego: teraz **książę** światą tego **wygnano będzie** precz,

1577

Izaż ktory z Książąt ábo z Fąryzeuszow uwierzył weń?

1599

Mt 9,18: To gdy on do nich mówił, oto książę jedno przystąpiło i klaniało mu sie, mówiąc: Pánie córká moja dopiero skonála: álé pódz, włóż ná nią rękę twoję, á żyć będzie.

Mt 9,34: Ale Pháryzeuszowie mówili: Przez książę dyjabelskié, wygania dyjabły.

Lk 18,18: d I pytało go niektóre książę, mówiąc: Náuczycielu dobry, co czyniąc otrzymam żywot wieczny?

Jn 3,1: A Był człowiek z Pháryzeuszów imieniem Nikodem, Książę Zydowskié.

Jn 7,26: Zali prawdziwie poznali książętą, iż ten jest Christus?

Jn 7,32: posłáli *książętą i Fąryzeuszowie2 sługi, áby go pojмали.

Jn 12,31: Teraz jest sąd światą: teraz książę tego światą precz wyrzuconé będzie.

Jn 6,11: A z sądu, iż książę tego światą już jest osądzoné.

Rzeczownik <i>książę</i>	Łącznie	M. lp. Łączliwość składniowa z formami r. n.	M. lp. Łączliwość składniowa z formami r. m.	M. lm. Łączliwość składniowa z formami r. n. i ż	M. lm. Łączliwość składniowa z formami r. m.	Typ mieszany
Przekład						
1553	6	5	0	0	1	
1556	31	8	1	1	19	2
1561	17	8	0	1	8	
1563		6	2			
1572		3	2	0	2	
1577		8	-	-	-	1
1593, 1599		6	0	-	-	

Zasady podawania informacji w przypisach fleksyjnych w Przeglądarce wersetów równoległych (PWR)

Złożoność i wielowymiarowość zjawisk fleksyjnych powoduje, że opis fleksji w dziesięciu przekładach *Ewangeli* opublikowanych w ciągu drugiego półwiecza XVI stulecia jest także wyzwaniem edytorskim. Analiza tekstów przebiegała zgodnie przyjętym w edycji „dążeniem do zachowania w transkrypcji właściwości językowych zabytku, jego form fleksyjnych i słowotwórczych oraz w miarę możliwości odcieni fonetycznych” (Górski, Kuraszkiewicz i in. 1955: 63). Ponieważ w przyszłości jest planowana całkowita anotacja morfo-syntaktyczna materiału językowego z dziesięciu *Ewangeli*, na tym etapie prac charakterystyka form fleksyjnych w *Przeglądarce* zawiera przede wszystkim omówienia form dawnych, które zasadniczo odbiegają od stanu dzisiejszego. Dlatego z wersetu Mt 18,8: *niżeliby dwie ręce abo nodze mając* (1551), w którym pojawiły się obok siebie dwa rzeczowniki w zanikającej od drugiej połowy XVI wieku liczbie podwójnej, objaśniona została jako dawna wyłącznie (*dwie*) *nodze*, ponieważ tylko ona jest nietypowa z perspektywy współczesnej polszczyzny. Postać (*dwie*) *ręce* jest w pełni zrozumiała, gdyż po zaniku liczby podwójnej forma *ręce* (dawny M., B., W. liczby podwójnej) zaczęła funkcjonować jako liczba mnoga tego rzeczownika, dlatego informacja o jej genetycznym dualnym charakterze nie jest istotna i w opisie fleksyjnym została pominięta. Formy tożsame ze współczesnymi uwzględnia się jedynie w sytuacjach znacznej wariantywności, na przykład przewagi końcówki *-um* (*uczni*um) wobec regularnej dziś *-om* (*żołnier*om), oraz w wypadkach gdy formy typowe z perspektywy współczesnej polszczyzny na tle form szesnastowiecznych są nietypowe jako zwiastuny nowych tendencji rozwojowych, zapoczątkowanych w polszczyźnie XVI wieku. Całkowita analiza morfologiczna wszystkich jednostek wyrazowych wykracza poza ramy projektu, jest zadaniem na przyszłość. Opis form fleksyjnych został jednak opracowany pod kątem przyszłościowej analizy. Celem omówienia jest ponadto dążenie do przekazania względnie bogatej i wyczerpującej informacji o zjawiskach fleksyjnych dawnej polszczyzny, w sposób przystępny także dla niespecjalistów.

W przekładach chronologicznie wcześniejszych spotykamy końcówki inne niż obecnie w tych kategoriach fleksyjnych, a w drukach później wydanych – tożsame ze współczesnymi, co sugerować może archaiczność form nietypowych z druków starszych (oczywiście rozpatrywanych z dzisiejszego punktu widzenia). Tymczasem część form z edycji starszych to *de facto* formy chronologicznie młodsze, nierzadko potoczne innowacje o charakterze

przejściowym. Przy przeglądaniu równoległym wersetów paradoksalnie formy wyrazowe młodsze będą niekiedy pojawiały się w przekładach chronologicznie starszych, a formy chronologicznie starsze w przekładach późniejszych (młodszych). Sytuację taką ilustrują przykładowe zakończenia form zaimka *swemi* i *swymi* zaczerpnięte z tłumaczeń Jakuba Wujka (Mt 20,20):

1593: *Tedy przysła do niego matka synow Zebedeuszowych z syny swemi, czyniac mu poklon, i proszac czegoś od niego.*

1559: *Tedy przystąpiła do niego matka synów zebedeuszowych z syny swymi, czyniac poklon, i proszac czegoś od niego.*

Zakończenie *-emi* (*-ęmi*) spotykamy jeszcze w drukach królewieckich

1551, 1553: *Tedy przysła k niemu, matka synow Zebeduszowych z syny swojemi, dajac mu chwałę i proszac nieco od niego.*

W pozostałych zaś translacjach spotykamy *-ymi* (*swymi*) oraz *-imi* (*swoimi*):

1556: *Tedy przystąpiła do niego matka synow Zebedeuszowych z syny swoimi, czyniac mu cześć, i proszac nieco od niego.*

1561: *Ná ten czas przystąpiła do niego matka synow Zebedeuszowych, i z syny swoimi czyniac mu cześć, i proszac nieco od nie(go).*

1563: *"Tedy przysła do niego matka synow Zebedeuszowych z syny swymi, dajac mu chwałę i proszac nieco od niego.*

1570, 1572: *Tedy przystąpiła k nie(m)u matka synow Zebedeowych z synmi swoimi klaniając się i proszac nieco od niego.*

1577: *^dTedy przysła do niego matka synow Zebedeuszowych z syny swymi, klaniając się i proszac nieco od niego* ⁴⁰.

⁴⁰ Osobną kwestią jest udział form dłuższych zaimka (nieściągniętych) oraz krótszych (ściągniętych). Przykładowe formy C. lp. r.m. i n. oraz N. lm. przedstawia cytowana już tabela:

Przekład	swemu (swęmu) C. lp. r.m. i n.	swojemu (swojęmu) C. lp. r.m. i n.	Łącznie C. lp. r.m. i n	swemi (swęmi) N. lm.	swymi N. lm.	swoimi N. lm.	swojemi (swojęmi) N. lm.	Łącznie N. lm.
1553	13	1	14	2	0	3	14	19
1556	14	2	16	2	5	12	0	19
1563	15	0	15	17	2	3	4	26
1593	15	0	15	15	1	6	0	22
1599	9	0	9	2	5	6	0	13

Warianty form starszych i młodszych pojawiają się nawet w jednym wersecie, np. w Mt 10,16 tłumaczenia brzeskiego (1563):

*Oto ja was posyłam jáko owce w pośrodku wilkow, Bądźcież tedy **ostrożnemi** jáko wężowie, á **szczyrymi** jáko gołębice.*

Aby uniknąć tego typu nieporozumień, w objaśnieniu form nietypowych z perspektywy współczesnej, np. *swemi*, zawarto także informację o chronologii danej końcówki lub jej ograniczonym terytorialnie charakterze, dzięki czemu będzie łatwiej zrozumieć jej pozycję na tle analogicznych form z innych wersetów równoległych. Również formy tożsame ze współczesnymi będą wyjątkowe na tle chronologicznie starszych w analogicznych przykładach z innych tłumaczeń *Ewangelii*.

Każdy przypis został podzielony na dwie części oddzielone średnikiem. W części pierwszej znajduje się podstawowy opis fleksyjny, w drugiej zaś – rozwinięcie i uszczegółowienie informacji z uwzględnieniem dynamiki zmian. Podstawowy opis fleksji imiennej zawiera kolejno następujące składniki: końcówkę, informacje o przypadku, liczbie i rodzaju; końcówka jest wydzielona dwukropkiem – ze względu na synkretyzm (homonimie) wykładników. Jako ostatnia informacja w tej części, czyli przed średnikiem, pojawia się nazwa części mowy. Od zasady określania części mowy odchodzimy w wypadku imiesłowu przymiotnikowego biernego, który wydzielamy ze względu na dużą frekwencję w przekładach *Ewangelii* form odmiany prostej o wyrazistej funkcji składniowej – składnika strony biernej. Imiesłów to wprawdzie forma czasownika, ale imienna. Jej wykładniki są zasadniczo tożsame z wykładnikami przymiotników. Ówczesna frekwencja form odmiany prostej imiesłówów rodzi jednak potrzebę osobnego rozpatrywania przymiotników i imiesłówów. Ogólny schemat przypisów ilustruje przypis do wyrazu *zqb* w Mt 8,12 przedstawiony w poniższej tabeli:

1551: *a synowie krolestwa będą wyrzuceni w ciemność* najzewnętrznąszą,* gdzie to* będzie płacz i *skrzytaniéj* zqb.*

Forma rzeczownika *zqb* różni się od jego współczesnej postaci (*płacz i zgrzytanie zębów*) brakiem końcówki, czyli tzw. końcówką zerową, dlatego rzeczownik ten został opatrzony przypisem fleksyjnym, który ilustruje poniższa tabela:

Tabela 1.

Charakterystyka fleksyjna danej formy	Średnik oddzielający podstawową charakterystykę fleksyjną od części opisowej	Rozwinięcie i uszczegółowienie informacji z uwzględnieniem dynamiki zmian
końcówka zerowa: D. lm. r.m., rzeczownik	;	końcówka genetyczna

Część II przypisów fleksyjnych: rozwinięcie i uszczegółowienie informacji z uwzględnieniem dynamiki zmian

Ponieważ edycja jest przeznaczona dla współczesnego odbiorcy, w tym również dla badaczy dawnej polszczyzny, ważnym elementem przypisów staje się także rozwinięcie i uszczegółowienie zawartych w nich informacji, przez wskazanie genezy dawnej formy, niekiedy też zasygnalizowanie tendencji, które odpowiadają za zmiany dokonane po XVI wieku. Z tego względu w przypisach pojawiają się dodatkowe objaśnienia. Opis zjawisk fleksyjnych w *Ewangeliach* udostępnianych w *Przeglądarce* z konieczności musi uwzględniać typową dla opisów ewolucyjnych perspektywę czasową, którą z jednej strony wyznacza współczesność, czyli wiek XXI, z drugiej zaś – druga połowa XVI stulecia. Materiał językowy z *Ewangelii* pokazuje, że polszczyzna tego okresu sama w sobie jest strukturą dynamiczną, co powoduje, że przy opisie fleksyjnych zmian określanych jako *in statu nascendi* w drugiej połowie XVI wieku, tj. dokonujących się wówczas, trzeba mieć na uwadze jeszcze jedną perspektywę czasową, którą dla języka polskiego XVI stulecia tworzą jej wcześniejsze fazy rozwojowe, czyli doba staro- i przedpolska. Dodatkowe uszczegółowienie charakterystyki fleksyjnej znajduje się w części przypisu po średniku, tu podaje się informację o genezie dawnej końcówki lub typie odmiany. Zwykle uwzględnia się też dzisiejszą formę, niekiedy z minimalną charakterystyką, która wskazuje na źródło przeobrażeń fleksyjnych. Dzięki temu czytelnik znajdzie informację o podłożu zmiany, np. informacja dziś mos. (męskoosobowy) lub nmos. (niemęskoosobowy) wskazuje, że podłożem zmian była tendencja do semantyzacji fleksji, jej skutkiem stał się rozwój kategorii męskoosobowości w odmianie rzeczowników męskich w liczbie mnogiej (w M. i B.) oraz we wszystkich formach, które łączą się z rzeczownikami w związku zgody. Rodzaj męskoosobowy dał o sobie znać także w kształtującej się wówczas deklinacji liczebników. Zmiana w tej deklinacji polegała często również na zmianie łączliwości składniowej, co także jest odnotowywane w końcowej części przypisu. Zasadniczy rozwój deklinacji liczebników przypada na późniejsze etapy rozwojowe polszczyzny, różnice między odmianą liczebników w XVI wieku a dziś tłumaczy się różnorodną genezą form, które utworzyły grupę dziś określaną jako liczebniki główne, np.: zaimkową genezą dzisiejszych liczebników jeden, dwa, pierwotnym przymiotnikowym pochodzeniem liczebników: *trzy*, *cztery* i rzeczownikową odmianą liczebników od pięciu do dziesięciu. Ponadto w odmianie części liczebników przekładach zachowane są ślady pierwotnej odmiany niegdysiejszych zestawień, typu *dwa na dziesięcie*, z odmianą *dwu na dziesięcie*,

uproszczoną w tym czasie do form: *dwanaście* w M. i D. *dwunaście* (D) z *dwimanaście* (w N.) itp.

W tej części przypisu zawarto też informację o fonetycznej motywacji końcówki, rozwijaną dalej w przypisie fonetycznym.

Przeobrażenia fleksji dotyczą zazwyczaj końcówek, czyli tzw. fleksji zewnętrznej, tłumaczenia *Ewangelii* dostarczają również przykładów zmian tzw. fleksji wewnętrznej, czyli postaci tematu fleksyjnego. W drukach spotykamy jako wariantywne tematy starsze, inne niż dziś, oraz nowsze, równe współczesnym. Jako przykłady takich zmian można podać dawne formy typu *roście* czy *odpoczyńcie*; również one są sygnalizowane w przypisach.

W celu ujednolicenia i sformalizowania opisu w drugiej części przypisów, dokonaliśmy podziału końcówek fleksyjnych ze względu na kryteria chronologiczne, terytorialne oraz rodzimości lub obcości końcówki. Wprowadzamy też podwójną perspektywę czasową: pierwsza to relacja współczesność – polszczyzna drugiej połowy XVI wieku, drugą natomiast wyznacza złożona relacja między polszczyzną drugiej połowy XVI stulecia a wcześniejszymi fazami rozwojowymi z jednej strony, z drugiej zaś – współczesną polszczyzną. Jeśli charakteryzujemy archaiczne wzory odmiany lub archaiczne kategorie, jak np. liczba podwójna, posługujemy się następującymi terminami: **forma/odmiana dawna** lub **dawna postać tematu, dawny wzorzec odmiany** (w zależności od opisywanego zjawiska). Stosujemy także określenie **końcówka dawna**, jeśli pomijamy w przypisie bardziej szczegółową informację na temat genezy końcówki fleksyjnej.

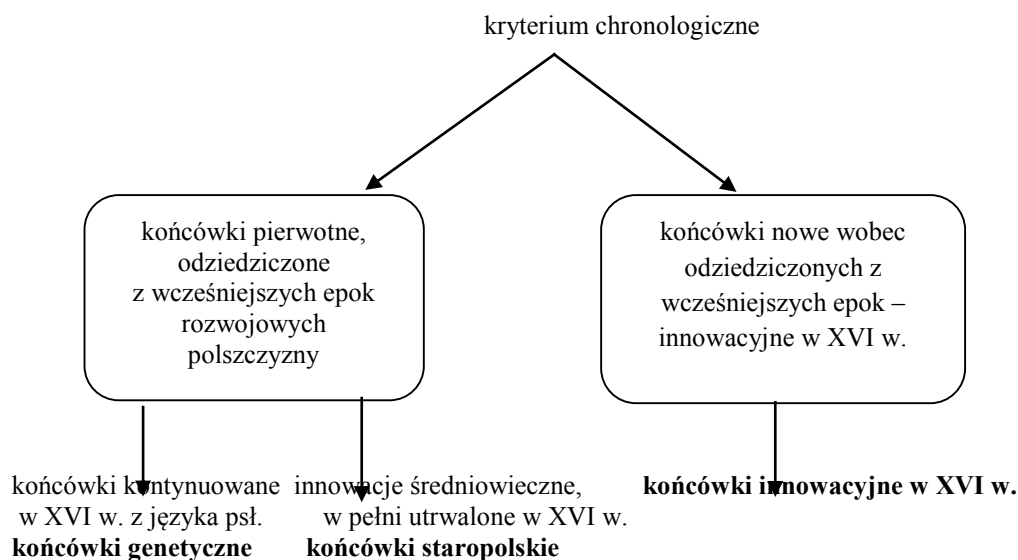
Zasadniczy opis zjawisk fleksyjnych dotyczy końcówek fleksyjnych, które różnią się od współczesnych. Większość uszczegółowionych opisów fleksyjnych dotyczy innych niż obecnie końcówek fleksyjnych, które występują w *Ewangeliach*. Określamy je nadrzędnym terminem **końcówki dawne** lub **archaiczne**. Przeprowadzamy jednak ich bardziej szczegółowy podział ze względu na kryterium chronologiczne (ewolucyjne), czyli pochodzenie danej końcówki. W związku z tym w opisie stosujemy następujące określenia:

- końcówka dawna genetyczna, pierwotna (w skrócie: **końcówka genetyczna**);
- końcówka dawna staropolska (w skrócie: **końcówka staropolska**);
- końcówka dawna, innowacyjna wobec genetycznej, przejściowa (w skrócie: **końcówka innowacyjna, przejściowa**);
- końcówka dawna, innowacyjna wobec genetycznej, przejściowa, ale o zasięgu regionalnym (w skrócie **końcówka innowacyjna, regionalna**);
- **końcówka obca**;

- **końcówka innowacyjna, tożsama z dzisiejszą.**

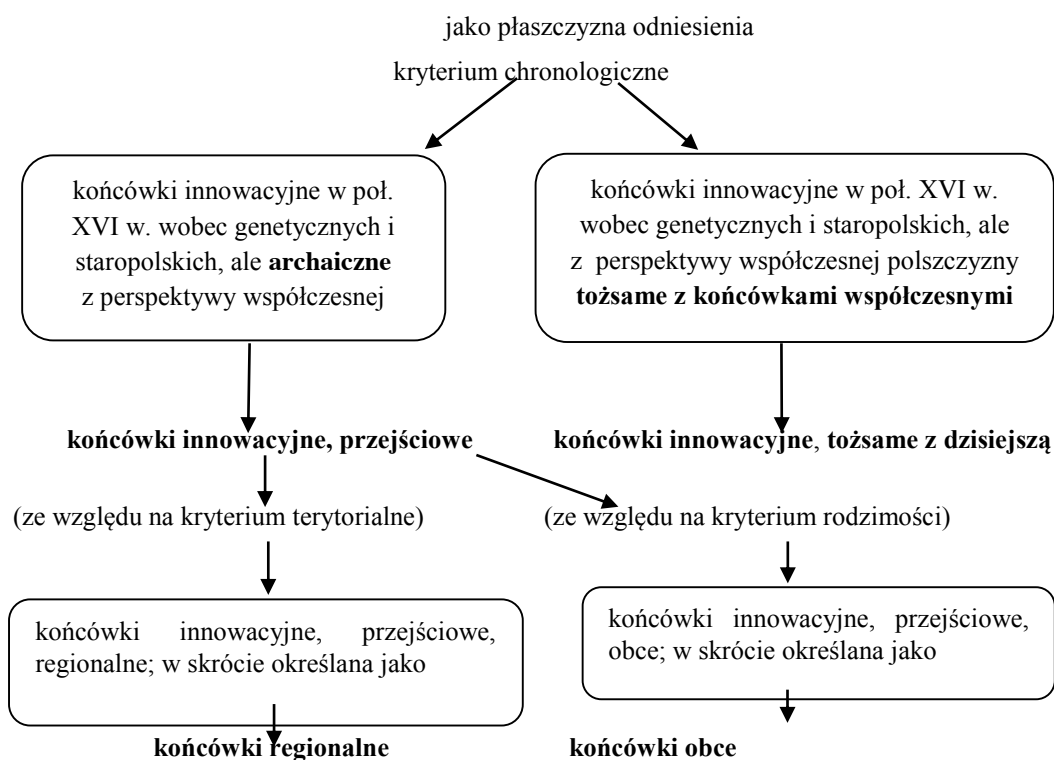
Podział końcówek zawiera poniższy wykres.

**Podział końcówek ze względu na kryterium chronologiczne i perspektywę czasową:
druga połowa XVI w. wobec wcześniejszych epok rozwojowych**

Podział końcówek innowacyjnych w połowie XVI w. ze względu na kryteria: chronologiczne, terytorialne i rodzimości końcówki oraz perspektywę czasową:

wcześniejsze epoki rozwojowe ← druga połowa XVI w. → polszczyzna współczesna

Oto krótka charakterystyka poszczególnych typów końcówek fleksyjnych:

1. Końcówka genetyczna

Mianem końcówki genetycznej określa się końcówkę pierwotną, odziedziczoną bezpośrednio z języka prasłowiańskiego lub będącą jej regularnym kontynuantem fonetycznym. Dobrze ten stan ilustrują – z jednej strony końcówki bezpośrednio i bez zmian dziedziczone z prasłowiańszczyzny, jak końcówka D. lp. r.ż. *-y* (*žon-y*) czy D. lp. r.m. *-a* (*brat-a*), D. lp. r.m. *-a* (*ogroda*) czy cytowana już *-e* w Msc. lp. r.m., typu *Bodze*, z drugiej zaś końcówki, na które nałożyły się zmiany fonetyczne, takie jak zanik jerów, polskie palatalizacje i dyspalatalizacje spółgłosek. Takimi końcówkami są przykładowo: końcówka zerowa, która powstała po zmianie fonetycznej, jaką był zanik wygłosowych jerów słabych, np. D. lm. r.m. *zqb*, końcówka *-i* po spółgłoskach *k, g* – jako regularny kontynuant fonetyczny grup *ky, gy* (forma *stražniki* z wcześniejszej **stražniky* czy *wrogi* z wcześniejszej **wrogy*) oraz *-y* w formach *ptacy, waszy*. Za genetyczne uznajemy także końcówki *-im/-ym* w C. lm. i *-imi/-ymi* w N. lm. przymiotników i imiesłówów przymiotnikowych oraz zaimków miękkotematowych (np. *im, nimi*)

Uwzględnione w przypisach fleksyjnych końcówki genetyczne zostały poddane zmianom w XVI wieku lub w późniejszych fazach rozwojowych polszczyzny (np. *-ech* w Msc. lm. *trzosiech*, dziś w *trzosach*). Wszystkie końcówki genetyczne, które pojawiły się w przypisach do tekstu, są zatem archaicznymi końcówkami dawnymi, gdyż realizują dawne wzory odmiany. W edycji pomija się charakterystykę końcówek genetycznych, kontynuowanych do dzisiaj.

Mamy świadomość tego, że przy opisie niektórych zmian ujmowanych przez pryzmat późniejszych tendencji językowych informacja o genezie końcówki jest swego rodzaju naddatkiem informacyjnym, gdyż przykładowa tendencja do demorfologizacji rodzaju czy kategoria męskoosobowości objęła wszystkie końcówki, niezależnie od ich genezy. W opisie tej kategorii w istocie nie jest ważne, czy dana końcówka jest genetyczna, czy innowacyjna. Ważne jest natomiast to, że mamy wówczas do czynienia z końcówką, która nie realizuje jeszcze współczesnej kategorii męskoosobowości. Jednak także w tej sytuacji, gdy motorem zmian fleksyjnych były wspomniane tendencje, określenia *końcówka genetyczna, staropolska* dla porządku zostały zachowane, gdyż o tendencji językowej w tej sytuacji mówi zapis w przypisie „dziś mos.” lub dziś „nmos.”.

2. Końcówka staropolska

Mianem końcówki staropolskiej określamy końcówkę w danym przykładzie niegenetyczną, tj. przejętą z innego wzorca odmiany w średniowieczu, lecz w XVI wieku utrwaloną. Końcówka staropolska, uwzględniona w opisie fleksyjnym, podobnie jak genetyczna, jest z perspektywy współczesnej końcówką archaiczną (tj. nie występuje dziś w tej kategorii). Nie jest ona jednak odziedziczona bezpośrednio z języka prasłowiańskiego, powstała jako innowacja w najwcześniejszych fazach rozwojowych polszczyzny średniowiecznej, dlatego w XVI wieku jest silnie utrwalona i może być traktowana jako przejęta z wcześniejszych faz rozwojowych języka. Mechanizm innowacyjny polegał przeważnie na przeniesieniach z innych paradygmatów, dlatego w opisie są one niekiedy określane jako końcówki analogiczne.

Podobnie jak końcówka genetyczna końcówka staropolska została poddana zmianom ówczesnie lub w późniejszych fazach rozwojowych polszczyzny. Przykładowe formy, w których wystąpiły końcówki staropolskie, to Msc. lp. r.m. i n. zaimków twar-dotematowych, np. *o tem, w tem*, czy też wprowadzona przez Sandeckiego-Maleckiego do przypisu postać *chlebowie*. Ze względu na staropolską innowację odmiany zaimków, polegającą na zaniku odmiany twar-dotematowej, za staropolskie uznajemy końcówki *-im/-ym* w C. lm. i *-imi/-ymi* w N. lm. zaimków twar-dotematowych (w miękkotematowej zaś są one genetyczne).

3. Końcówka innowacyjna, przejściowa (innowacyjna wobec genetycznej)

Z perspektywy współczesnej jest to także końcówka archaiczna, czyli inna niż współcześnie w tej kategorii fleksyjnej, jest również inna niż końcówka genetyczna i końcówki staropolskie, zazwyczaj z nimi współwystępująca jako oboczna, wariantywna. Jeśli w przypisie zostają wymienione obie końcówki, tj. genetyczna / staropolska i innowacyjna w XVI wieku, stosujemy opis końcówka innowacyjna wobec genetycznej, każdorazowo podając końcówkę genetyczną. Przykładowymi innowacyjnymi końcówkami przejściowymi są *-ej* (*strażej*) w D. lp. rzeczowników żeńskich, a także zakończenia przymiotników i zaimków w N. lm. *-emi* (z *temi, starszemi*) oraz inne warianty, które pojawiły się wskutek oddziaływania spółgłosek półotwartych oraz analogii (np. C., Msc. lp. r.ż. *strażej* przez analogię do odmiany przymiotnikowej). W sytuacji wariantywności form omawiany typ końcówek pojawi się z pełnym opisem i podaniem końcówki genetycznej (np. gdyby w druku współwystępowały formy dopełniacza *ziemie* i *ziemiej*, dla postaci *ziemiej* przyjmujemy pełniejszy opis: *-ej*: D. lp. r.ż.m, końcówka innowacyjna wobec genetycznej *-e*, przejściowa. Gdy nie zachodzi taka wariantywność, stosujemy opis krótszy).

4. Końcówka innowacyjna regionalna

Końcówka innowacyjna regionalna jest z dzisiejszej perspektywy archaiczna, czyli inna niż współcześnie w tej kategorii fleksyjnej, jest też inna niż końcówka genetyczna, w XVI wieku miała zasięg regionalny. Ważną jej cechą jest występowanie tylko w tekstach z określonego terenu, jak np. końcówka 1. os. lm. czasu przeszłego czasowników w formach typu *przyszlichmy*, zawsze współwystępujących – i ówczynie, i współcześnie – obok regularnych, typu *przyszliśmy*.

Jako wariant regionalny jest poświadczona w części przekładów, dokumentuje ówczesną wariantowość fleksyjną. Jej cechą jest zatem ograniczony terytorialnie zasięg występowania oraz fakultatywny charakter.

5. Końcówka innowacyjna, tożsama z dzisiejszą

Końcówka wprawdzie taka jak dziś w tej kategorii fleksyjnej, ale z perspektywy rozwojowej polszczyzny XVI wieku, realizująca nowe tendencje rozwojowe polszczyzny lub zwiastująca je. Tłem dla niej są zatem inne końcówki dawne, współwystępujące obok niej. Warto sygnalizować taką końcówkę, zwłaszcza gdy jest ona wyjątkowa na tle regularnych, jak przykładowa forma męskoosobowa *wielu*, poświadczona tylko kilkakrotnie.

6. Końcówka obca

Najczęściej występuje w wyrazach obcego pochodzenia, cytatach i wtrętach, niekiedy jest wprowadzana do nazw własnych i wyrazów przyswojonych, np. *talentum*, obok *talent*. Czasem pojawia się jako specjalny zabieg translatorski.

Forma dawna, odmiana dawna, dawny temat itp.

W przypisach stosujemy też określenia z wyrazem *dawny*, np. *dawny temat*, *dawna odmiana*, a także *dawna końcówka*, którą wpisujemy w sytuacji, gdy nie jesteśmy w stanie orzec, czy dana końcówka jest genetyczna, czy też staropolska.

Określenia te rezerwujemy dla takich zjawisk, jak:

- zanik liczby podwójnej (odmiana dawna), np. *dwie nodze*;
- prosta odmiana przymiotników i imiesłówów;
- zachowanie form czasu przeszłego złożonego ze słowem posiłkowym *jest* lub *są* w 3. os. lp. lub lm.;
- dawna odmiana przymiotnika i zaimka w lm.

W przypisach sygnalizujemy również formy przestarzałe, których nie uznajemy jeszcze za archaizmy, na przykład formy czasu zaprzeszłego, który współcześnie wciąż jeszcze reliktoowo występuje. Formy zaprzeszłe w przekładach *Ewangelii* pojawiają się znacznie

częściej niż w tekstach pisanych współcześnie, co ma związek z tendencją do dokładnego wyrażania następstwa czasowego i ówczesną kulturą translatorską. Znaczna frekwencja form czasu zaprzeszłego stanowi ważną właściwość dawnych tekstów biblijnych, dlatego formy te są tutaj odnotowywane. Ponadto frekwencja tekstowa określonych form fleksyjnych jest też istotną cechą koniugacji.

Formy czasu zaprzeszłego sygnalizują następujące typy przypisów:

- 3. os. lp. r.m., czas zaprzeszły (przypis pojawia się przy ostatnim składniku tej analitycznej kategorii, czyli na końcu przykładowej formy *był pisał*);

- -eś: 2. os. lp. r.m., czas zaprzeszły; *dał-eś był* (po średniku każdorazowo podajemy formę tekstową, bo składniki tej analitycznej kategorii są często oddalone od siebie).

Gdy końcówka jest ruchoma, dołączona do formy innej niż czasownikowa, po średniku a przed formą tekstową dodajemy informację: końcówka ruchoma, jak w przykładowym przypisie:

- -m: 1. os. lp. r.m., czas zaprzeszły; końcówka ruchoma, *że-m nálezł był*

Jak zaznaczono, pomijane są charakterystyki form, które nie budzą dziś wątpliwości, są w pełni zrozumiałe. Odstępstwem od tej zasady są sytuacje, gdy w drukach formy te występują jako oboczne wobec innych chronologicznie starszych lub innowacyjnych. Tego typu formy są zaznaczane jedynie w tych drukach, w których taka wariantywność występuje. W przypisach charakteryzuje się także formy **współczesne, tożsame ze współczesnymi**, jeśli realizują one nowe tendencje językowe, określane przez pryzmat zmian rozwojowych polszczyzny XVI stulecia wobec wcześniejszych faz rozwojowych. Dotyczy to głównie końcówek rzeczowników i przymiotników, w przypisach takie końcówki są określane jako **innowacyjne, tożsame ze współczesnymi**.

W przedstawionych poniżej tabelach zgromadzono wykaz przypisów stosowanych w tekstach wraz z przykładami pochodzącymi z przekładów *Ewangelii*. Zasadniczy podział obejmuje fleksję imienną, czyli odmianę rzeczowników, przymiotników, zaimków i liczebników, oraz fleksję werbalną, tj. odmianę czasowników. We fleksji imiennej wiele odrębności wykazują liczebniki, które w tym czasie zaczynają intensywniej ewoluować jako wyodrębniona część mowy, zyskująca własne, właściwe sobie kategorie fleksyjne przypadku i rodzaju (bez kategorii liczby). Do tej grupy weszły także dawne liczebniki będące początkowo zestawieniami typu *jedennaście (uczniów)* pochodzące z dawniejszej *jeden na dziesięcie*. W opisie liczebników, które powstały w wyniku zestawienia, ważna jest nie tylko końcowa głoska, ale także końcówka pierwszego członu zestawienia. Dlatego podaje się tutaj obie

ówczesne końcówki, stosując między nimi znak ~, który wskazuje tutaj na drugą część zestawienia. Przykładowe opisy dla form, *dwimanaście (uczniom)* powstałych w wyniku zestawienia wyglądają zatem następująco:

- *dwanaście (uczniów)*

-a~-naście: B.: liczebnik; zestawienie, odmiana dawna, B. dw-a-naście, dziś B. mos. dw-u-nast-u;

-u~naście: B.: liczebnik; pierwotnie zestawienie z odmiennym wyłącznie członem pierwszym, odmiana dawna, ale już innowacyjna wobec genetycznej, z końcówką mos. -u w członie pierwszym i nieodmiennym członem -naście; dziś B. mos. dw-u-nast-u

-a~naście: C.: liczebnik; pierwotnie zestawienie z odmiennym wyłącznie członem pierwszym, odmiana innowacyjna wobec genetycznej, z nowszą (błędą według JSM) końcówką M., B. -a w członie pierwszym i nieodmiennym członem drugim -naście, dziś C. dw-u-nast-u; (w przypisie - dwimánaście) - regularny dawny C., z końcówką -ema w członie pierwszym i nieodmiennym członem drugim - naście

Wezwawszy dwunaście

(imiona dwunaście apostołów ty są)

(IW – u mnie te przypisy nie sprawdzają, bo ście nie jest jeszcze odmienne. Widzę to zupełnie inaczej

-u~naście: D.: liczebnik; pierwotnie zestawienie z odmiennym wyłącznie członem pierwszym, odmiana dawna, z nieodmiennym członem -naście, D. dw-u-naście, dziś D. dw-u-nast-u

N. pięćdziesiąt (dla: z pięćdziesiąt zwolenniki):

-ą~końcówka zerowa: liczebnik; zestawienie, odmiana dawna, N. pięci-ą-dziesiąt, dziś N. pięć-dziesięci-oma/-u

Msc. pięćdziesiąt (dla: sprzedają po pięćdziesiąt):

-i~końcówka zerowa: liczebnik; zestawienie, odmiana dawna, Msc. pięc-i-dziesiąt, dziś Msc.

pięć-dziesięci-u.

obudwu: -u~u: liczebnik, pierwotnie zestawienie, odmiana dawna, dziś r. ż. obu/obydwu

Odnosi się to też do liczebników, które są genetycznymi zaimkami, rzeczownikami czy przymiotnikami.

Charakterystykę fleksyjną rzeczowników ilustrują przykłady: *niewiastam*, widzę *posły*, to są *ptacy* oraz szedł z *apostoły*

Tabela 2.

Końcówka	Przypadek	Liczba	Rodzaj gramatyczny	Część mowy	Rozwinięcie i uszczegółowienie informacji z uwzględnieniem dynamiki zmian
-am:	C.	lm.	r.ż.,	rzeczownik;	końcówka genetyczna
-y:	B.	lm.	r.m.,	rzeczownik;	końcówka genetyczna, dziś mos. B.=D.
-y	M.	lm.	r.m.,	rzeczownik;	końcówka genetyczna, dziś nmos. -i, M.=B.
-y:	N.	lm.	r.m.,	rzeczownik;	końcówka genetyczna

Charakterystyka fleksyjna **przymiotników**, **zaimków przymiotnych** i **imiesłowów przymiotnikowych** odmieniających się według współczesnej odmiany przymiotnikowo-zaimkowej, a historycznej **odmiany złożonej** (tzw. zaimkowej) ilustruje przykład *starszemi*.

Tabela 3.

Końcówka	Przypadek	Liczba	Rodzaj gramatyczny	Część mowy	Rozwinięcie i uszczegółowienie informacji z uwzględnieniem dynamiki zmian
-emi:	N.	lm.	r.m.,	przymiotnik;	końcówka innowacyjna wobec genetycznej -imi/-ymi, o motywacji fonetycznej

Ponadto w przypisie fonetycznym czytelnik znajdzie bardziej szczegółowe objaśnienie zmian fonetycznych, mianowicie informację: obniżona wymowa samogłoski *i/y* przed spółgłoską nosową *m*, w końcówce fleksyjnej.

Charakterystyka fleksyjna **przymiotników** i **imiesłowów przymiotnikowych** odmieniających się według historycznej **odmiany prostej** (tzw. rzeczownikowej) ilustrują przykłady: *Krystusowo* (*Prosił o ciało Krystusowo*), *jest dostojen*, *Zebeduszow syn*, *rzeczono* (*jest rzeczono*).

Tabela 4.

Końcówka	Przypadek	Liczba	Rodzaj gramatyczny	Typ odmiany	Część mowy	Rozwinięcie i uszczegółowienie informacji z uwzględnieniem dynamiki zmian
-o:	B.	lp.	r.n.,	odmiana prosta,	przymiotnik;	dzierżawczy, końcówka genetyczna, dziś końcówka przymiotnikowa -e
końcówka zerowa:	M.	lp.	r.m.,	odmiana prosta,	przymiotnik	dzierżawczy, końcówka genetyczna, dziś końcówka przymiotnikowa - y/-i
końcówka zerowa:	M.	lp.	r.m.,	odmiana prosta,	przymiotnik;	końcówka genetyczna, składnik orzeczenia imiennego, dziś końcówka przymiotnikowa - y/-i
-o:	M.	lp.	r.n.,	odmiana prosta,	imiesłów przymiotnikowy bierny;	końcówka genetyczna, składnik strony biernej, dziś końcówka przymiotnikowa -e

Charakterystyka fleksyjna liczebników obejmuje liczebniki główne, porządkowe i zbiorowe, przy czym dodatkowe specyfikacje stosuje się wyłącznie przy liczebnikach porządkowych i zbiorowych; termin *liczebnik*, bez dodatkowych określeń – oznacza liczebnik główny. Liczebniki główne to klasa wyrazów o niejednorodnej genezie – dawne zaimki (*jeden, dwa*), przymiotniki (*trzy, cztery*), rzeczowniki (*pięć, dziesięć czy sto*) czy wreszcie zestawienia, jak liczebniki typu *jedenaste czy dwadzieścia, trzydzieści, pięćdziesiąt* i in. To klasa wyrazów, której swoista odmiana i łączliwość składniowa kształtowały się w polszczyźnie przez wieki, a

pewne kategorie imienne się tu nie wykształciły lub uległy neutralizacji, jak kategoria liczby. Liczebniki odmieniają się zatem przez przypadki, a kategoria rodzaju dotyczy tylko niewielu przypadków, mianowicie M. i B., w których współcześnie wyodrębniają się wyłącznie dwie formy: męsko- i niemęskoosobowa, w szesnastym wieku dopiero się kształtujące, i to dla nielicznych liczebników, jak mianownikowe *dwa* (r.m.) i *dwie* (r.ż. i r.n.), także *cztyrzej* – z jednej strony, i *cztery/cztyrzy* – z drugiej, ale już liczebniki typu *pięć* – *dziesięć* mają ówczesnie tylko jedną formę rodzajową. Wyjątkiem jest tu liczebnik *jeden, jedna, jedno* zachowujący w liczbie pojedynczej zróżnicowanie na trzy podstawowe w polszczyźnie rodzaje: męski, żeński i nijaki, dlatego charakterystyka morfologiczna tego liczebnika (tylko form odmiennych od współczesnych) zawiera informacje o wszystkich kategoriach fleksji imiennej, czyli przypadku, liczbie i rodzaju. W wypadku pozostałych liczebników głównych w naszym wykazie pojawia się natomiast jedynie informacja o przypadku, oraz – rzadziej, bo tylko w M. i B. – o rodzaju. Dopiero w ramach informacji dodatkowych, po średniku, podajemy dane o genezie formy lub jej ówczesnej łączliwości składniowej. Poniższa tabela zawiera przykłady charakterystyki morfologicznej liczebników głównych, genetycznych rzeczowników, zaimków i przymiotników, a więc innych niż podane wyżej liczebniki w postaci zestawień.

W tabeli kolejno omówione są formy: *pięć*, *siedmioro* (*chleba dał*), *Dwa* (*uczniów*), *widzę dwu* (*uczniów*), *cztyrzej*.

Tabela 5.

Końcówka	Przypadek	Rodzaj gramatyczny	Część mowy	Rozwinięcie i uszczegółowienie informacji z uwzględnieniem dynamiki zmian
-ą:	N.,	-----	liczebnik;	odmiana dawna, genetyczny rzeczownik, N. lp. r.ż., dziś -oma/-u, zmiana łączliwości składniowej
-o:	B.,	-----	liczebnik zbiorowy;	odmiana dawna, łączliwość z rzeczownikiem męskim w D. lp. wtórna wobec pierwotnej (genetycznej) wyłącznie z M. lp. r.n.
-a:	M.	r.m.,	liczebnik;	odmiana dawna, genetyczny zaimek, M. lpdw. r.m., dziś mos. dwaj/dwu/dwóch
-u:	B.	r.m.,	liczebnik;	genetyczny zaimek w lpdw., odmiana dawna, ale już innowacyjna wobec genetycznej, końcówka B. r.m. lpdw. przejęta z D. r.m. lpdw., dziś mos. dwu/dwóch
-ej:	M.	r.m.,	liczebnik;	genetyczny przymiotnik, odmiana innowacyjna, tożsama ze współczesną, M. mos.

				Przypis fonetyczny: Podwyższenie artykulacji i/y do e przed r/rz
--	--	--	--	---

***Ewangelie*: sygnowanie poszczególnych kategorii fleksyjnych w przypisach**

Fleksja imienna

Tabela 6.

Lp.	Przypis	Przykład
	-a (-á): D. lp. r.n., rzeczownik zbiorowy; ‘to kąkole’, końcówka genetyczna	Kąkola
	-u: D. lp. r.m., rzeczownik; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -a, tożsama z dzisiejszą	Kąko lu
	-e (-é): M. lp. r.n., rzeczownik zbiorowy; ‘to kąkole’, końcówka genetyczna	kąkole wzrosło
	-am: C. lm. r.ż., rzeczownik; końcówka genetyczna	niewiast am
	-am: C. lm. r.m., rzeczownik; końcówka staropolska	ludzi am , żeńc am
	-ą: B. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękkotematowa, końcówka genetyczna	widzę straż ą

	-ą: B. lp. r.ż., rzeczownik zbiorowy; ta bracia 'ta brać', końcówka genetyczna, dziś B. lm. -i	widzę bracią
	-e: B. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna, dziś mos. B.=D.	widzę kupce
	-e: M. lm. r.m., rzeczownik; końcówka staropolska, dziś mos. -i	ludzie idą Dla ludzie to będzie genetyczna
	-e: B. lpdw. r.ż., rzeczownik; odmiana dawna	dwie nodze
	-e: D. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękko tematowa, końcówka genetyczna	Ziemie
	-e (é): D. lp. r.ż., zaimek; odmiana miękko tematowa, końcówka genetyczna -e lub konwencja rękopiśmiennego zapisu (-ej)	we wsze sławie swé {A wszak powiadám wám że ani Solomon we wsze sławie swé tak przyodziany nie był, jako jeden kwiat z tych to.}
	-e (é): Msc. lp. r.ż., zaimek; odmiana miękko tematowa, końcówka innowacyjna wobec genetycznej -ej lub konwencja rękopiśmiennego zapisu (-ej)	{A wszak powiadám wám że ani Solomon we wsze sławie swé tak przyodziany nie był, jako jeden kwiat z tych to.}

	-e: M. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna, współwystępująca z -owie, dziś mos. -owie	mężę
	-e: Msc. lp. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna	Bodzę
	-u: Msc. lp. r.m., rzeczownik; twar-dotematowy; końcówka innowacyjna, przejściowa	w za <u>du</u>
	-e: Msc. lp. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna, z wtórną alternacją w temacie	o człowie <u>ce</u>
	-e: W. lp. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna	Bo <u>że</u> , człowie <u>ce</u> Zakończone na k, g, ch
	-e: W. lp. r.m., rzeczownik; końcówka staropolska, oboczna do genetycznej -u, dziś: -u	synie lub miękko tematowe z wołączem e
	-ech: Msc. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna	w trzosi <u>ech</u>
	-ech: Msc. lm. r.n., rzeczownik; końcówka genetyczna	w niebiesi <u>ech</u>
	-ej: C. lp. r.ż., rzeczownik zbiorowy; ta bracia 'ta brać', końcówka innowacyjna wobec wcześniejszej -i, przejściowa, dziś C. lm. -om	braci <u>ej</u>

	-ej: C. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękko tematowa, końcówka innowacyjna wobec genetycznej -i, analogiczna do odmiany przymiotników, przejściowa	powiedz straż ej
	-ej: D. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękko tematowa, końcówka innowacyjna wobec genetycznej -e, przejściowa	do Galilej ej
	-ej: D. lp. r.ż., rzeczownik zbiorowy; ta bracia 'ta brać', końcówka innowacyjna wobec wcześniejszej -i, przejściowa, dziś D. lm. -i	bracie j
	-ej: Msc. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękko tematowa, końcówka innowacyjna wobec genetycznej -i, analogiczna do odmiany przymiotników, przejściowa	w Galilej ej
	-ę: B. lp. r.n., rzeczownik, końcówka genetyczna, dziś r.m., B.=D.	chyba przez beelzeb uła książ ę Dyj á belstw
	-i: B. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna, dziś mos. B.=D.	mam wrogi ę
	-i: M. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna	pogani ę będą nadzieje mieli

	-i: N. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna	z zwolenniki
	końcówka zerowa: D. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna	zgrzytanie zęb
	końcówka zerowa: D. lm. r.n., rzeczownik; końcówka staropolska, dziś -ów	nie czynili wiele cud
	-mi: N. lm. r.m., rzeczownik; końcówka staropolska, innowacyjna wobec genetycznej -y, dziś -ami	doktorami (analogicznie dla rodzaju nijakiego jeśli będą takie sytuacje),
	-mi: N. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna	kamień mi gdyby był zapis np. kamień-mi - albo jakiś inny typ, dla którego -mi jest końcówką genetyczną, a dziś mamy -ami, to opisujemy -mi: N. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna
	-och: Msc. lm. r.m., rzeczownik; końcówka innowacyjna, regionalna	Krajoch

	-oma (omá): N. lpdw. r.m., rzeczownik; odmiana dawna, dziś lm. -ami	dwiema panomá dwiema panoma
	-oma (omá): N. lpdw. r.ż., rzeczownik; odmiana dawna, dziś lm. -ami	dwiema niewiastomá dwiema niewiastoma
	-ow: D. lm. r.m., rzeczownik; końcówka innowacyjna, przejściowa	dni ow
	-ów (ow): D. lm. r.ż., rzeczownik; końcówka innowacyjna, przejściowa	plenienia żmij ów
	-ow: B. lm. r.m., rzeczownik; końcówka innowacyjna, tożsama ze współczesną, mos. B=D.	widzę męż ow
	-ow: D. lm. r.ż., rzeczownik; końcówka innowacyjna, przejściowa	rozw ow
	-owie: M. lm. r.m., rzeczownik; końcówka dawna, współwystępująca z -e, dziś mos. -e	nauczyciel owie faryzeusz owie faryzeusze

	-owie: M. lm. r.m., rzeczownik; końcówka dawna, współwystępująca z- i, dziś mos. -i	Czechowie
	-owie: M. lm. r.m., rzeczownik; końcówka staropolska, oboczna do genetycznej -i (-y), dziś nmos. -i	ptakowie wobec ptacy
	-u: D. lpdw. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna; tu nowsza łączliwość z zaimkiem w lm. (ręku swoich)	ręku swoich
	-u: C. lp. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna	będzie dano ludu
	-u: Msc. lp. r.m., rzeczownik; końcówka staropolska, innowacyjna	nie znalazł w Izraelskim ludu
	-u: Msc. lpdw. r.n., rzeczownik; odmiana dawna, dziś lm. -ach	o dwu naczyniu
	-um: C. lm. r.m., rzeczownik; podwyższenie artykulacji w końcówce -om, końcówka innowacyjna, przejściowa, o motywacji fonetycznej podwyższona wymowa samogłoski o do u przed spółgłoską nosową m w końcówce fleksyjnej	uczni <u>u</u> m
	-y: B. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna, dziś mos. B.=D.	widzę posły

	-y: B. lm. r.m., rzeczownik; końcówka staropolska, dziś mos. B.=D.	widzę nieprzyjaciół
	-y: M. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna, dziś nmos. -i, M.=B.	krucy, ptacy
	-y: M. lm. r.ż., rzeczownik; końcówka genetyczna	nocy
	-y: N. lm. r.m., rzeczownik; końcówka genetyczna -y: N. lm. r.m., rzeczownik; końcówka staropolska	z narody syny
	-y: N. lm. r.n., rzeczownik; końcówka genetyczna	kazał im pod podobieństw
	-yj: C. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękkotematowa, podwyższenie artykulacji samogłoski w innowacyjnej końcówce -ej, końcówka przejściowa podwyższenie artykulacji samogłoski e do i/y przed j w końcówce fleksyjnej	powiedz strażyj
	-yj: D. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękkotematowa, podwyższenie artykulacji samogłoski w innowacyjnej końcówce -ej, końcówka przejściowa	nie ma strażyj

	podwyższenie artykulacji samogłoski e do i/y przed j w końcówce fleksyjnej	
	-yj: Msc. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękko tematowa, podwyższenie artykulacji samogłoski w innowacyjnej końcówce -ej, końcówka przejściowa podwyższenie artykulacji samogłoski e do i/y przed j w końcówce fleksyjnej	o straży j

W opisie deklinacji męskiej został wyeksponowany późniejszy rozwój rodzaju męskoosobowego. Przykłady *Ewangelii* potwierdzają, że słabo zaznaczyła się w tym okresie tendencja do demorfologizacji rodzaju, czyli ujednolicenia w C., N. i Msc. lm. deklinacji rzeczownikowej końcówek dla trzech rodzajów. Ze względu na łatwą identyfikację współczesnych końcówek w tych przypadkach informacja o demorfologizacji rodzaju nie jest podawana w przypisach. Brak przypisów dotyczących dystrybucji B. lp. r.m. wskazuje na ukształtowanie kategorii żywotności w odmianie męskiej.

Przymiotniki wraz z imiesłowami przymiotnikowymi oraz zaimki

Tabela 7.

Lp.	Przypis	Przykłady
	cz: B. lp., zaimek pytajny, forma genetyczna w połączeniu z przyimkiem	
	-e: B. lm. r.m., imiesłów przymiotnikowy; końcówka genetyczna, dziś mos. -ich/-ych, B.=D.	Widzę idące męże
	-e: B. lm. r.m., przymiotnik; końcówka genetyczna, dziś mos. -ich/-ych, B.=D.	Przez stare rozumiej
	-	Widzę <i>moje, nasze</i>
	-e: B. lm. r.m., zaimek; końcówka innowacyjna, dawna, dziś mos. -ich/-ych, B.=D.	Widzę one, niektóre nieprzyjacioły
	-e: B. lm. r.ż., zaimek; końcówka innowacyjna, tożsama z dzisiejszą, nmos.	Widzę wszystkie (rzeczy)
	-ego: D. lp. r.m., zaimek; dawny temat w połączeniu z przyimkiem	około jego
	-em: C. lm. r.m., przymiotnik; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -im/-ym, przejściowa, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	Przypis fonetyczny
	-em: C. lm. r.m., zaimek; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -im/-ym, przejściowa, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	Jem (powiedz) mężomýÿÿ

-em: C. lm. r.n., przymiotnik; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -im/-ym, przejściowa, o motywacji fonetycznej	Przypis fonetyczny
obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	
-em: C. lm. r.n., zaimek; końcówka innowacyjna wobec staropolskiej -im/-ym, przejściowa, o motywacji fonetycznej	Jem (dziatkom) powiedz
obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	
-em: C. lm. r.ż., przymiotnik; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -im/-ym, przejściowa, o motywacji fonetycznej	Przypis fonetyczny
obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	
-em: C. lm. r.ż., zaimek; końcówka innowacyjna wobec staropolskiej -im/-ym, przejściowa, o motywacji fonetycznej	Jem (niewiastam) powiedz
obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	
-em: Msc. lp. r.m., przymiotnik; końcówka staropolska, dziś -im/-ym	O dobrem mężu czy genetyczna
-em: Msc. lp. r.n., przymiotnik; końcówka staropolska, dziś -im/-ym	W Niebieskiem królestwie
-em: Msc. lp. r.m., zaimek; końcówka staropolska, dziś -im/-ym	O tem mężu

	-ym: Msc. lp. r.m., zaimek; końcówka innowacyjna wobec staropolskiej –em, podłożu fonetycznym podwyższenie	w samym sobie
	-em: Msc. lp. r.n., zaimek; końcówka staropolska, dziś -im/-ym	W tem naczyniu
	-em: Msc. lp. r.n., zaimek; końcówka genetyczna, dziś -im/-ym	O mężu swoim
	-em: Msc. lp. r.m., zaimek; odmiana miękkotematowa, końcówka genetyczna	W niem
	-em: N. lp. r.m., zaimek; końcówka innowacyjna wobec staropolskiej -im/-ym, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	Z niem (oblubieńcem)
	-em: N. lp. r.m., zaimek; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -im/-ym, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	Z bratem swoim (zaimek miękkotematowy) Ů
	-em: N. lp. r.m., przymiotnik; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -im/-ym, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	Był ślepem

	-em: N., zaimek pytajny; końcówka innowacyjna wobec staropolskiej -im, o motywacji fonetycznej üü	Z kiem,
	-em: N., zaimek pytajny; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -im, o motywacji fonetycznej	Z czym
	-em: Msc., zaimek pytajny; końcówka staropolska, dziś -im/-ym	O kiem
	-em: Msc., zaimek pytajny; końcówka genetyczna, dziś -im/-ym	o czym
	-em: N. lp. r.n., zaimek; końcówka innowacyjna wobec staropolskiej -im/-ym, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	Czemże solić będą
	-emi: N. lm. r.m., imiesłów przymiotnikowy; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -imi/-ymi, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	
	obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	Przychodzili z choremi
	-emi: N. lm. r.m., przymiotnik; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -imi/-ymi, o motywacji fonetycznej	Jadł z jawnemi i tajnemi grzeszniki

	obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	
	-emi: N. lm. r.m., imiesłów, przymiotnik; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -imi/-ymi, o motywacji fonetycznej, w funkcji rzeczownika obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	Z opętanemi
	-emi: N. lm. r.m., zaimek; końcówka innowacyjna wobec staropolskiej -imi/-ymi, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	
	-emi: N. lm. r.m., zaimek; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -imi/-ymi o motywacji fonetycznej	Sędziami waszemi będą
	-emi: N. lm. r.n., przymiotnik; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -imi/-ymi, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	
	-emi: N. lm. r.n., zaimek; końcówka innowacyjna wobec staropolskiej -imi/-ymi, o motywacji fonetycznej	

	-emi: N. lm. r.n., zaimek; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -imi/-ymi, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	
	-emi: N. lm. r.ż., przymiotnik; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -imi/-ymi, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	Starszemi niewiastami ŷ
	-emi: N. lm. r.ż., zaimek; końcówka innowacyjna wobec staropolskiej -imi/-ymi, o motywacji fonetycznej obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	Z temi niewiastami Przypis fonetyczny:
	-ę: B. lp. r.ż., zaimek; końcówka genetyczna	Moję
	-i: B. lm. r.m., zaimek; końcówka genetyczna, dziś nmos. -e, B.=M.	Zbaw' wszytki narody
	-i: B. lm. r.m., zaimek; końcówka genetyczna, dziś mos. -ich/yeh, B.=D.	Wszystki uzdrowił
	-i: B. lm. r.ż., zaimek; końcówka genetyczna, dziś nmos. -e,	Widzę wszytki niewiasty
	-i: M. lm. r.m., zaimek; końcówka innowacyjna, dawna, przejęta z r.ż., dziś nmos. -e	Wszystki narody będą

	-i: M. lm. r.n., zaimek; końcówka innowacyjna, dawna, przejęta z r. ż., dziś nmos. -e	Wszytki dzieci są pomordowany
	-i: M. lm. r.ż., zaimek; końcówka genetyczna, dziś nmos. -e	Wszytki ziemie
	-imi: N. lm. r.m., zaimek; dawny temat w połączeniu z przyimkiem, dziś nimi	
	ji: B. lp. r.m., zaimek; odmiana dawna, forma archaiczna	
	-ą: N. lp. r.ż., zaimek; końcówka genetyczna, dawny temat, dziś nią	ją wchodzą (bramą)
	ń: B. lp. r.m., zaimek; forma dawna, ji w połączeniu z przyimkiem	Nań, weń, oń
	sie: B., zaimek zwrotny; dziś tu – siebie, końcówka regionalna	
	mię: B., zaimek osobowy; dziś tu – mnie	
	się: B., zaimek zwrotny; dziś tu – siebie	
	-y: B. lm. r.m., zaimek; końcówka staropolska, dziś nmos. -e, B.=M.	
	-y: B. lm. r.m., zaimek; końcówka staropolska, dziś nmos. -e, B.=M.	Tyj nocy ktoryj
	-y: B. lm. r.m., zaimek; końcówka dawna, dziś mos. -ych, B.=D.	

	-y: B. lm. r.ż., zaimek; końcówka genetyczna, dziś nmos. -e	
	-y: M. lm. r.n., zaimek; końcówka innowacyjna, staropolska, dziś nmos. -e	Ty cuda się zstały
	-y: M. lm. r.m., przymiotnik; końcówka genetyczna, dziś mos.—i	
	-y: M. lm. r.m., zaimek; końcówka genetyczna, dziś mos. -i	Synowie waszy
	-yj: D. lp. r.ż., przymiotnik; podwyższenie artykulacji samogłoski w końcówce -ej, końcówka przejściowa podwyższenie artykulacji samogłoski e do i/y przed j w końcówce fleksyjnej	Uryjaszowyj
	-yj: D. lp. r.ż., zaimek; podwyższenie artykulacji samogłoski w końcówce -ej, końcówka przejściowa podwyższenie artykulacji samogłoski e do i/y przed j w końcówce fleksyjnej	
	(w przypisie - onę) -ę: B. lp. r.ż., zaimek; końcówka genetyczna, dawna funkcja wskazująca zaimka ona	Onę (drogę odnajdują) –y
	-im: C. lm. r.m., zaimek; regularna końcówka staropolska -im/-ym, oboczna do przejściowej -em	Im powiem
	-ěj: Msc. lp. r.ż. zaimek, podwyższona wymowa samogłoski w końcówce -ej (swojej) podwyższenie artykulacji samogłoski e do i/y przed j w końcówce fleksyjnej	na roli swój ěj
	-yj: Msc. lp. r.ż., zaimek; podwyższenie artykulacji samogłoski w końcówce -ej, końcówka przejściowa; w dopisku JSM: forma	

	regularna on-ej, obok w tym samym wersie także forma regularna (wszystki-ej) -	
	-ej: D. lp. r.ż., zaimek; podwyższona wymowa samogłoski e w końcówce -ej (mojej) podwyższenie artykulacji samogłoski e do i/y przed j w końcówce fleksyjnej	
	-ej: Msc. lp. r.ż., zaimek; końcówka genetyczna, w dopisku JSM forma innowacyjna z zanikiem końcowego j po "wsz-e"	Po wszystkich ziemi onyn

Przymiotniki i imiesłowy: odmiana prosta

Lp.	Przypis	Uwagi
	-a: M. lp. r.ż., odmiana prosta, przymiotnik; pierwotnie przymiotnik dzierżawczy, końcówka genetyczna; dziś formacja rzadko używana, rzeczownik	córka Heródyjadzina
1.	-ę: B. lp. r.ż., odmiana prosta, przymiotnik; końcówka genetyczna	
	-ę: B. lp. r.ż., odmiana prosta, przymiotnik; dzierżawczy, końcówka genetyczna	sławę Jesusowę
2.	końcówka zerowa: M. lp. r.m., odmiana prosta, imiesłów przymiotnikowy bierny; końcówka genetyczna, składnik strony biernej, dziś końcówka przymiotnikowa -y/-i	Jest ukrzyżowan (*końcówka małą literą)
3.	końcówka zerowa: M. lp. r.m., odmiana prosta, przymiotnik; końcówka genetyczna, składnik orzeczenia imiennego, dziś końcówka przymiotnikowa -y/-i	Jestem godzien
	końcówka zerowa: M. lp. r.m., odmiana prosta, przymiotnik; dzierżawczy, końcówka genetyczna; dziś końcówka przymiotnikowa -y/-i	Zebedeuszow
4.	-o: B. lp. r.n., odmiana prosta, przymiotnik; dzierżawczy, końcówka genetyczna, dziś końcówka przymiotnikowa -e	Prosił o ciało Krystusowo
5.	-o: M. lp. r.n., odmiana prosta, imiesłów przymiotnikowy bierny; końcówka genetyczna, składnik strony biernej, dziś końcówka przymiotnikowa -e	To jest rzeczono Gdy podmiot ulegnie elipsie, dać ponadto: opuszczony podmiot
	-ych: D. lm. r.m., zaimek; dawna funkcja wskazująca	Onych
	(w przypisie - ty) -y: B. lm. r.m., zaimek; końcówka dawna, dziś mos. -ich/-ych, B.=D.	Ty / tych Przez staré tu i wielé_kroć indzie nie rozumiejmy tych którzy się zstarzeli, ale czasem naturę skażoną którą mamy z Jadama, jako się pospolicie u ś. Pawła najduje czasem ty ktorzy dawno przed tem byli, które oboje snadź bych mogli zwać (dawnemi. (5, 21)
	-y: B. lm. r.n., zaimek; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -a, dawna, dziś nmos. -e, B.=D.	Ty słowa mówi
	-yj: D. lp. r.ż., imiesłów przymiotnikowy bierny; podwyższenie artykulacji samogłoski w końcówce -ej, końcówka przejściowa podwyższenie artykulacji samogłoski e do i/y przed j w końcówce fleksyjnej	

-y: M. lm. r.ż., imiesłów przymiotnikowy; końcówka innowacyjna, dziś nmos. -e	Jak owce niemający pasterza
-e: M. lm. r.ż., imiesłów przymiotnikowy; końcówka genetyczna, tożsama z dzisiejszą nmos. -e	Jak owce niemające pasterza
-y: M. lp. r.m., przymiotnik; składnik orzeczenia imiennego, odmiana nowsza, tożsama z dzisiejszą końcówką przymiotnikową -y/-i	Będzie godny

Tabela 8.

Liczebniki

Lp.	Przypis	Przykład uwagi
1.	-a: D., liczebnik zbiorowy; (w odmianie liczebnika nie się nie zmienia, więc nie można dać: odmiana dawna; dać tylko przypis o łączliwości składniowej) nowsza łączliwość z rzeczownikiem męskim w D. lp.	Pięciorga chleba
	-a (á): D., liczebnik nieokreślony; genetyczny zaimek, D. lp. r.n., odmiana dawna, dziś D. nmos. -u -a (á): D., liczebnik nieokreślony; odmiana dawna, rzeczownikowa D. lp. r.n., dziś D. nmos. -u -a (á): D., liczebnik nieokreślony; odmiana dawna, dziś D. nmos. -	Wiele cud nie czynilim Do rozważenia opis: czy genetyczny zaimek; dawny zaimek może pominąć informację o genezie, bo odmiana wskazuje, że jest to rzeczownik z formantem jer+j+e
	-a~-a: M. r.m., liczebnik; genetyczny zaimek, zrost, oba i dwa, M. lpdw. r.m., odmiana dawna, dziś M. mos. obydwaj	obadwa wpadną
2.	-a: M. r.m., liczebnik; genetyczny zaimek, M. lpdw. r.m., odmiana dawna, dziś M. mos. dwaj/dwu/dwóch	Dwa uczniów
3.	-ą: N., liczebnik nieokreślony; genetyczny zaimek, N. lp. r.ż., odmiana dawna, dziś N. -oma, zmiana łączliwości składniowej	Wielą narodów Czasem, przy składni zgody, nie będzie uwag o zmianie łączliwości składniowej
4.	-ą: N., liczebnik; genetyczny rzeczownik, N. lp. r.ż., odmiana dawna, dziś N. -oma/-u, zmiana łączliwości składniowej	Pięcią
5.	-e: B. lm. r.m., liczebnik porządkowy; końcówka genetyczna, dziś B. mos. -ich/-ych, B.=D.	Widzę drugie (mężę)
6.	-e: B., liczebnik nieokreślony; genetyczny zaimek, B. lp. r.n., odmiana dawna, dziś B. mos. -u, B.=D.	wiele
7.	-e: M. lm. r.m., liczebnik porządkowy; odmiana dawna, ale innowacyjna, przejściowa, dziś M. mos. -i/-y	Drugie mężę szli
8.	-e: M., liczebnik nieokreślony; genetyczny zaimek, M. lp. r.n., odmiana dawna, dziś M. mos. -u -e: M., liczebnik nieokreślony; dawny zaimek, M. lp. r.n., dziś M. mos. -u	Wiele
9.	-ej: M. r.m., liczebnik; genetyczny przymiotnik, odmiana innowacyjna, tożsama ze współczesną, M. mos. Brak podwyższenia artykulacji i/y do e przed r/rz	cztyrzej Przypis fonetyczny
10.	-emi: N. lm. r.m., liczebnik porządkowy; końcówka innowacyjna wobec genetycznej -imi/-ymi, o motywacji fonetycznej	pierwszemi, drugimi

	obniżona wymowa samogłoski i/y przed spółgłoską nosową m, w końcówce fleksyjnej	Przypis fonetyczny
11.	-ę: B. lp. r.ż., liczebnik; genetyczny zaimek, odmiana dawna, końcówka genetyczna	Jednę
12.	-i: C., liczebnik; genetyczny rzeczownik, C. lp. r.ż., odmiana dawna, dziś C. -u	
13.	-e: M., liczebnik; pierwotne zestawienie, odmiana dawna dziś M. mos. jedenast -u	jedennaście ¹ uczniow, poszli
14.	-o: B., liczebnik zbiorowy; pierwotna (genetyczna) łączliwość z rzeczownikiem w M. lp. r.n.	Dał pięcioro talentum
15.	-o: B., liczebnik zbiorowy; nowsza łączliwość z rzeczownikiem męskim w D. lp., wtórna wobec pierwotnej (genetycznej) wyłącznie z M. lp. r.n.	Dał Siedmioro chleb
	-o: B., liczebnik zbiorowy; nowsza łączliwość z rzeczownikiem męskim w D. lm., wtórna wobec pierwotnej (genetycznej) wyłącznie z M. lp. r.n.	Dał Siedmioro chlebów
16.	-u: B. liczebnik, genetyczny zaimek w lpdw., odmiana innowacyjna, końcówka B. lpdw. r.m. przejęta z D. lpdw. r.m. , dziś B. mos. dwu/ dwóch	Dwu bratu
17.	-y: M. lm. r.m., liczebnik porządkowy; końcówka genetyczna	
	-ych: D. lm. r.m., zaimek; dawna funkcja wskazująca	Onych
	(w przypisie - ty) -y: B. lm. r.m., zaimek; końcówka dawna, dziś mos. -ich/-ych, B.=D. (w przypisie - tych) -	Ty Przez staré tu i wielé_kroć indzie nie rozumiejmy tych którzy się zstarzeli, ale czasem naturę skażoną którą mamy z Jadama, jako się pospolicie u ś. Pawła najduje czasem ty którzy dawno przed tem byli, które oboje snadź bych mogli zwać (dawnemi. (5, 21)
	-u~u: Msc., liczebnik, pierwotne zestawienie zaimków, Msc. r. ż. lpdw., odmiana dawna, dziś r.ż., obu/obydwo	w obudwu personach
	(w przypisie - obudwu personach) -u~u: Msc., liczebnik; pierwotne zestawienie zaimków, Msc. r. ż. lpdw., dziś r.ż., obu/ obydwu	
	-ę: B., liczebnik; genetyczny zaimek, B. lp. r. ż., końcówka genetyczna	Jedną miłą
	-ema: C., liczebnik; genetyczny zaimek, C., N. lpdw., końcówka genetyczna, dziś -u/-om/-óm	Służyć dwiema panom

Tabela 9.

Sposób objaśniania liczebników będących pierwotnymi zestawieniami przedstawiono powyżej (s. 12).

Przypisy fleksyjne w koniugacji

Tabela 10.

Lp.	Opis	Przykład lub wyjaśnienie
1.	-ch: 1.os. lp., tryb przypuszczający; końcówka staropolska, ruchoma	Gdybych powiedział
2	-chmy: 1. os. lm., tryb przypuszczający; końcówka innowacyjna, ruchoma	Bychmy ukrzyżowali
3.	-chmy: 1. os. lm., czas przeszły; końcówka innowacyjna, regionalna	Gdy spalichmy
4.	-chmy: 1. os. lm., czas przeszły; końcówka innowacyjna, regionalna, ruchoma	Gdychmy spali
5.	-em: 1. os. lp., czas przeszły; końcówka ruchoma -jem: 1. os. lp., czas przeszły; końcówka ruchoma	
6.	-em: 1. os. lp., czas teraźniejszy czasownika „być”; końcówka ruchoma	
7.	-em: 1. os. lp., czas teraźniejszy czasownika „być”; temat „jest” opuszczony, domyślny	
8.	-em: 1. os. lp. r.m., czas zaprzeszły; (i forma z tekstu, np. nälazł-em był)	po średniku każdorazowo podajemy formę tekstową, bo składniki tej analitycznej kategorii są często oddalone od siebie
9.	-eś: 2. os. lp., czas przeszły; końcówka ruchoma	
10.	-eś: 2. os. lp., czas teraźniejszy czasownika „być”; końcówka ruchoma	prawdziwi eś syn boży jest
11.	-eście: 2. os. lm., czas teraźniejszy czasownika „być; temat „jest” opuszczony, domyślny	
12.	-m: 1. os. lp., czas przeszły; końcówka ruchoma	
13	-m: 1. os. lp., tryb przypuszczający; końcówka ruchoma	
14.	-m: 1. os. lp. r.m., czas zaprzeszły; końcówka ruchoma, (i forma z tekstu, np. że-m nälazł był)	Gdy końcówka jest ruchoma, dołączona do formy innej niż czasownikowa, po średniku a przed

		formą tekstową dodajemy informację: końcówka ruchoma
	-m: 1. os. lm. r.m., czas przeszły, odmiana starsza, z czasem regionalna - północnopolska	Narzekalim
	-m: 1. os. lm., czas przyszły, końcówka dawna, oboczna do -my, przeważnie regionalna, północnopolska	będziem
	Wiele mocnych skutkow nie czynili?, (i forma z tekstu, np. że-m nąłazi był)	
15.	-ś: 2. os. lp., czas przeszły; końcówka ruchoma, (i forma z tekstu)	
16.	-ś: 2. os. lp., czas terażniejszy czasownika "być"; końcówka ruchoma	
17.	-ś: 2. os. lp., czas terażniejszy czasownika "być"; temat "jest" opuszczony, domyślny	
18.	-ś: 2. os. lp. r.m., czas zaprzeszy; dałe-ś był	
19.	-ście: 2. os. lm., czas przeszły; końcówka ruchoma	
20.	-ście: 2. os. lm., czas terażniejszy czasownika "być; końcówka ruchoma	
21.	-ście: 2. os. lm., czas terażniejszy czasownika "być"; temat "jest" opuszczony, domyślny	
22.	-śmy: 1. os. lm., czas przeszły; końcówka ruchoma	
23.	2. os. lm., tryb rozkazujący; końcówka genetyczna	weźmicie
24.	2. os. lm., tryb rozkazujący; końcówka nowa	Weźcie; przypis dajemy zwłaszcza wtedy, gdy obok występują formy starsze
25.	2. os. lp., tryb rozkazujący; końcówka genetyczna	wyciągni
26.	2. os. lp., tryb rozkazujący; końcówka nowa	
	2. os. lp., tryb rozkazujący; końcówka zerowa, odmiana nowa	
	Ÿ	miecę
	1. os. lp., tryb rozkazujący; forma analityczna: ac i czasownik w czasie przyszłym	(w przypisie: ac wyjmę): Ÿ
	3. os. lm., tryb rozkazujący; forma analityczna: ac i czasownik w czasie przyszłym	Ac umarli pogrzebą

27.	3. os. lp., tryb rozkazujący; forma analityczna: ać i czasownik w czasie teraźniejszym	
28.	3. os. lp., tryb rozkazujący; forma analityczna: niechaj i czasownik w czasie teraźniejszym	niechaj rzucą się
29.	3. os. lp., tryb rozkazujący; forma analityczna: niechaj i czasownik w czasie przyszłym	niechaj będzie
30.	3. os. lp., tryb rozkazujący; końcówka genetyczna, równa 2. os. lp.	
	3. os. lp., tryb rozkazujący; końcówka staropolska, równa 2. os. lp.	Dła święć
31.	3. os. lm. r.m., czas przeszły złożony; zachowane słowo posiłkowe "są", dziś mos.	Ukradli są
32.	3. os. lm. r.ż., czas przeszły złożony; zachowane słowo posiłkowe „są”, dziś nmos.	Ukradły są
33.	3. os. lp. r.m., czas przeszły złożony; zachowane słowo posiłkowe "jest"	Zstał jest
34.	3. os. lp. r.n., czas przeszły złożony; zachowane słowo posiłkowe "jest"	Zstało się jest
35.	3. os. lp. r.ż., czas przeszły złożony; zachowane słowo posiłkowe "jest"	Zstała się jest
36.	3. os. lp. r.m., czas zaprzeszy	przypis pojawia się przy ostatnim składniku tej analitycznej kategorii, czyli na końcu przykładowej formy <i>był pisał</i>
	1. os. lm. r.m., czas przeszły, tu forma bez końcówki „-śmy”	Wyrozumieli
37.	3. os. lm. r.m., czas zaprzeszy; dziś mos.	
38.	3. os. lm. r.m., czas zaprzeszy; dziś nmos.	
39.	dawna polska postać tematu czasowników na -tać	
40.	dawny wzorzec koniugacyjny	
41.	przyrostek bezokolicznika –ić	
	dawny bezokolicznik "ić", w połączeniu przedrostkiem "w", dziś „wejść”	Wnić (zapis wnidź)
	3. os. lm, czas przyszły, czasownik; dawna, regionalna i potoczna odmiana w połączeniu przedrostkiem "w", dziś „wyjdą”	wynidą

	3. os. lp, czas przyszły, czasownik; dawna, regionalna i potoczna odmiana w połączeniu przedrostkiem "w", dziś „wyjdzie”	wynidzie
		Wniść dałam jako słowotwórczy przypis
42.	wyrównanie tematu czasownika	
43.	wyrównanie tematu w czasowniku jechać (i formach pochodnych)	jachał
44.	zachowanie przyrostka -ną- w czasie przeszłym	
	2. os. lm., tryb rozkazujący, dawna, regionalna i potoczna postać czasownika "iść", w połączeniu przedrostkiem "w"	wynidźcie
	dawny wzorec odmiany (troszczę , troszczesz) (rość, rościesz)	troszczecie
	3. os. lm. czas przyszły, archaiczny wzór odmiany	rzeką -

Cytowana literatura:

Bajerowa I., 1964, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Belcarzowa E., 2006, *Polskie i czeskie źródła przekładu Biblii Leopolity*, Kraków.

Długosz-Kurczbowa K., Dubisz S., 1998, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.

Górski K., Kuraszkiewicz W., Peplowski F., Saski S., Taszycki W., Urbańczyk S., Wierczyński S., Woronczak J., 1955, *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, cz. II: *Teksty nowożytnie do połowy XVIII wieku*, Wrocław.

Honowska M., 1968, *O mechanizmach pewnych procesów morfologicznych (z historii języków słowiańskich)*, „Biuletyn PTJ XXVI”, 127-138.

- Honowska M., 1975, *Problemy historii fleksji słowiańskiej na tle nowszych ujęć historycznych*, Wrocław.
- Honowska M., 1979, *O morfologii historycznej, ale przekrojowo*, „Język Polski”, LIX, s. 245-250.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S., 1981, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Książek-Bryłowa W., 1996, *Osiągnięcia i potrzeby badawcze z zakresie fleksji historycznej*, [w:] *Studia historycznojęzykowe II*, red. M. Kucała, W. R. Rzepka, Kraków, s. 15-22.
- Ostaszewska D., (red.), 2002, *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, Katowice.
- Oberman H. A., 1996, *Marcin Luter. Człowiek między Bogiem a diabłem*, przekł. E. Adamiak, Gdańsk.
- Rospond S., 1949, *Studia nad językiem polskim XVI wieku*, Wrocław.
- Rospond S., 2000, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa – Wrocław.
- Skubalanka T., 1991, *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej*, Lublin.
- Skubalanka T., Książek-Bryłowa W., 1992, *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Warmiński I., 1906, *Andrzej Samuel i Jan Seklucjan*, Poznań.